אופקים בגיאוגרפיה היסטורית וידיעת הארץ

אריאל

כתב עת לידיעת
ארץ־ישראל

160- 159

שנה עשרים וארבע
יוני 2003 / סיון תשס״ג

מטוב ירושלים וארץ־ישראל

מאמרים נבחרים בנושא ארץ־ישראל

מתוך כתבי עת

מס׳ 3

מבחר מאמרים מתוך

״אופקים בגאוגרפיה״

סדרה לזכר עמיאסף הוכמן ז״ל

בהוצאת

החוג לגאוגרפיה,
אוניברסיטת חיפה
והאגודה הגאוגרפית הישראלית

הוצאת ספרים אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים. פאקס: 02-6436164

© 2003 כל הזכויות שמורות.
אין להעתיק מחוברת זו, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא (לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור.

אופקים

בגיאוגרפיה־היסטורית וידיעת הארץ

ליקטו וערכו: גבריאל ברקאי ואלי שילר

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

"אופקים בגאוגרפיה" הינו כתב עת מדעי בשפה העברית היוצא לאור על ידי החוג לגאוגרפיה באוניברסיטת חיפה בשיתוף עם האגודה הגאוגרפית הישראלית.

כתב העת מופיע בתדירות של שני כרכים לשנה מאז 1975, כמפעל תרבותי לזכר עמיאסף הוכמן ז"ל, שהיה סטודנט בחוג לגאוגרפיה ונהרג בתאונה בחצר משקו בבית שערים. משפחת הוכמן תמכה בהוצאה לאור במשך שנים רבות כדרך להנצחת שמו. כתב העת כולל מאמרים בנו־שאים גאוגרפיים תיאורטיים ואמפיריים ומקצועות סמוכים. המתכונת של "אופקים בגאוגרפיה" כוללת בדרך כלל מגוון נושאים המשקפים מחקרים בתחומים שונים, או חוברת נושאית המוקדשת לנושא מוגדר. המאמרים מתפרסמים לאחר הערכה וביקורת של אנשי מקצוע בכירים. בכל חוברת מתפרסמים גם תקצירי המאמרים באנגלית.

רוב הנושאים עוסקים בישראל, אך כתב העת מפרסם מדי פעם גם עבודות בעלות היבט בינלאומי או גלובלי עם השלכות על הנעשה בארץ. כן קיים מדור של ביקורות ספרים וסקירות שיש בהן עניין לחוקרים ואנשי מקצוע, ולציבור הרחב.

עד כה יצאו לאור 55 כרכים של אופקים בגאוגרפיה" וחוברת מס' 56 (תשס"ג 2003) נמצאת עתה בדפוס. שתי חוברות נושאיות מצויות בתהליך עריכה וכן כרך מיוחד באנגלית שיפורסם לרגל הכנס העולמי של האיגוד הגאוגרפי הבינלאומי שיתקיים בסקוטלנד ב־2004.

פרטים על כתב העת מופיעים באתר האינטרנט של החוג לגאוגרפיה: http://geo.haifa.ac.il/~geoweb ובאתר של האגודה הגאוגרפית http://www.geography/org.il

תוכן עניינים

הקדמה 7

תולדות ההתיישבות

יוסי כץ / אחוזת פוריה, האחוזה הראשונה בארץ־ישראל 11

ארנון סופר / פתרונות חדשים ליישוב הגליל ההררי 19

פרץ לוינגר ויעקב מעוז / פרק בהתיישבות החקלאית בישראל:
המקרה החריג של יקנעם..... 27

דוד עמירן / התמורות במרחב הכפרי בישראל 37

ארנון סופר / המאבק הטריטוריאלי בין יהודים וערבים בארץ־ישראל 44

ערים ומושבות

שמעון שטרן / צמיחתה של נצרת מכפר לעיר בעת החדשה 57

יהודה חיות / השפעת האידיאולוגיה היישובית על התפתחות הקריות
בחוף מפרץ חיפה..... 71

יוסי כץ / הקמתה וראשיתה של שכונת 'הרצליה', השכונה העברית
הראשונה על הכרמל 83

רן אהרנסון / זכרון יעקב, תרמ"ב-תרמ"ד; חלום מול מציאות 91

מעוז עזריהו / "הטבע העניק לנו את הים" 111

גיאוגרפיה וגיאוגרפיה היסטורית

יעקב מעוז ומשה ענבר / המאבק על המים ותוכניות הפיתוח של
מקורות הירדן 133

ריכב רובין / האמנם היה אקלים הנגב גשום יותר בתקופה הביזנטית? 145

רות בנימיני ומשה ענבר / החוף הסלעי והגורמים הביולוגיים המשפיעים עליו 155
זאב נאוה וסלמן אבו רוכן / האדם ונוף הכרמל בעבר ובהווה 164
מרדכי רוח / היער והייעור בישראל מאז קום המדינה 178
נילי ליפשיץ וגדעון ביגר / מדיניות הייעור של הממשל הבריטי בארץ־ישראל 184
רות קרק / מילנריזם והתיישבות חקלאית בארץ־ישראל במאה ה־19 199
יהושע בן־אריה / התפתחות המחקר וההוראה בגיאוגרפיה־היסטורית בישראל 213
יורם בר־גל / חוויית הנוף העירוני מיפו דרך אחוזת בית לתל אביב 227

דת ומסורת

שלמה אילן / העץ המקודש - גורם בשמירת הנוף הקדמון 237
דורון בר / הר ציון, קבר דוד המלך וחדר הסעודה האחרונה בראי התמורות 244
ריכב רובין / שורשי העירית, בצל החצב ונזירים מתבודדים במדבר יהודה 251

שונות

דניאלה סנטוס / ישראל בעיני האיטלקים 256
משה ברור / סיפורו של אטלס 260

רשימת חוברות "אופקים בגיאוגרפיה" - תוכן עניינים 273

הקדמה

"אופקים בגאוגרפיה" הוא הצעיר מבין כתבי העת האוניברסיטאיים לגיאוגרפיה והפורה שבהם. מאז ייסודו ב־1975 יצאו עד עתה 56 חוברות (חלקן כפולות). לעומתו, "מחקרים בגאוגרפיה של ארץ־ישראל", היוצא מטעם המחלקה לגיאוגר־פיה באוניברסיטה העברית בירושלים, שנוסד ב־1959, פרסם עד עתה 16 חוברות (רבות היקף ומוקפדות מאד). כלומר, חוברת אחת לארבע שנים בממוצע, לעומת שתי חוברות של "אופקים" בשנה!

"אופקים בגיאוגרפיה" עבר גלגולים רבים בתולדותיו, והוא שינה לא אחת את צורתו ומתכונתו. החוברות הודפסו תחילה במכונת כתיבה פשוטה, עם איורים מעטים. הפורמט שונה אף הוא לא אחת, ממתכונת גדולה לצנועה וחוזר חלילה, עד שנתגבשה צורתו הסופית. בכתב העת אוסף מאמרים לתפארת במגוון נושאים עצום. בין השמות אנו מוצאים כותבים רבים, שהיו עדיין בראשית דרכם והם היום חוקרים מפורסמים ובעלי מעמד. בחוברות דגש מסוים על שלושה נושאים, הקשורים כולם לצפון הארץ: חיפה וסביבתה; פיתוח הגליל ויישובו, ואוכלוסיית המיעוטים בגליל.

דומה שהתמדתו של כתב העת היתה במידה רבה פרי עבודתם של "משוגעים לדבר" (ראה רשימת עורכים - בוסף). בשנים האחרונות ידע כתב העת יציבות והוא רואה אור ביתר קפידה. אף על פי כן, תפוצתו נותרה צנועה, ומגיעה למאות בודדות בלבד. הוא אינו מצוי ברוב הספריות ואפילו לא במרכזיות שבהן, וגם בספ־ריות האוניברסיטאיות והמוסדיות או במכללות יהיה קשה לאתר את כל הסדרה.

יש, על כן, חשיבות רבה לדעתנו, להבאת מבחר מאמרים מחוברות אלו בפני הציבור הרחב ולא פחות מכן רשימה מלאה של תוכן החוברות (1-56; 2003/1975 - ראה בסוף). מטבע הדברים, בחרנו את אותם מאמרים שליחם לא נס עם הזמן ואשר יש בהם עניין לאנשי ידיעת הארץ ולציבור הרחב. המבחר העשיר של המאמרים איפשר בידינו לבחור את המירב והמיטב. עם זאת, יש עשרות רבות של מאמרים רבי עניין, שנדחו רק בשל קוצר המצע.

בכמה מן המאמרים הכותבים הואילו לכתוב השלמות ועדכונים (מ' ענבר, א' סופר, ז' נאוה ועוד). כל המאמרים נערכו מחדש והושוותה להם מתכונת אחידה. יש מאמרים ששודרגו בעזרת הכותבים (כגון מאמרם של ר' קרק וש' שטרן), ובמקרים אחרים הם קוצרו בהסכמת הכותבים כדי להתאימם לקהל היעד (כגון מאמרו של ד' בר). ויש אף מקרים שמאמרים נכתבו מחדש, במלואם או בחלקם. בניגוד לחוברות אחרות בסדרה זו, שצולמו מהמקור ללא שינוי, בחוברת שלפנינו

המאמרים נערכו והודפסו מחדש באופן מאיר עיניים, והם מוגשים בצורה נאה ומצודדת יותר.

חלק מהמאמרים נכתבו לפני שנים רבות. ניסינו להתמודד עם בעיה זו על ידי כך שהענקנו עדיפות למאמרים בעלי ערך היסטורי, התקפים בעיקרם גם בימינו.

חוברת זו לא הייתה רואה אור, אלמלא עזרתם הרבה של נציגי החוג לגיאוגרפיה בחיפה: הפרופסורים משה ענבר ויעקב מעוז, (הראשון נמנה עם עורכי כתב העת בעבר והאחרון - הוא עורכו כיום). הם העמידו לרשותנו את החוברות (שרבות מהן נדירות), השיגו את הסכמת הכותבים לפרסם את מאמריהם, וכן הגישו עזרה וייעוץ בתחומים אחרים. חרף עזרתם הרבה, הם לא היו מעורבים בצד התוכני, כמו בחירת המאמרים ועריכתם. עבודה זו נעשתה על ידינו והדברים מחייבים על כן רק אותנו.

עוד הננו להודות לעזרתו הרבה של ד״ר עמנואל בן נאה, ששקד על ההגהות וליעל נגב־מרץ ועינת בן ארי, שסייעו במלאכת ההדפסה הרבה, שלא על מנת לקבל פרס.

לא נותר לנו אלא לקוות, שהקוראים ושוחרי ארץ־ישראל ימצאו עניין בקובץ יחודי זה, שהוא ודאי חדש להם.

ירושלים תשס״ג
יוני 2003

גבריאל ברקאי ואלי שילר
הוצאת ספרים אראיל

תולדות ההתיישבות

אחוזת פוריה,
האחוזה הראשונה בארץ־ישראל

יוסי כץ

מבוא

בין השנים 1899-1913 הוקמו בארץ־ישראל 13 חוות פועלים. ניתן לחלק חוות אלה לשלושה סוגים. הראשון – חוות שמטרתן הייתה להכשיר פועלים חקלאיים. עליהן נמנו סג׳רה (1899), כנרת (1908) ובן שמן (1909). סג׳רה הוקמה על ידי חברת יק״א אשר שאפה שהמושבות אשר הועברו באותה שנה מבעלות הברון רוטשילד לבעלותה, יהיו רווחיות או לפחות ישאו את עצמן. כבר בראשית צעדיה בארץ־ישראל, החליטה יק״א שאחד האמצעים להגשמת שאיפה זו, יהיה הקמת חוות לימוד להכשרת פועלים חקלאיים. בן שמן, חולדה וכנרת הוקמו על ידי ״הכשרת היישוב״ (חברה מיסודו של המשרד הארץ־ישראלי) ונקראו גם החוות הלאומיות. החוות היו חלק מתוכניתה של החברה לסייע בידי פועלים יהודים מחוסרי אמצעים, שבאו במספרים גדולים ממזרח אירופה לארץ־ישראל, ושאפו להתמסר לעבודת האדמה. תכלית עבודת הפועלים בחוות הייתה לימוד העבודה החקל־אית בכלל, והקניית השיטות החקלאיות המתקדמות ביותר בפרט, וכן הסתגלות לאקלים ולקרקע בארץ־ישראל (שמואלי תש״ט).

על הסוג השני נמנו חוות לניסויים חקלאיים, וביניהן עתלית (1910) וביתניה (1913). עתלית הוקמה ביוזמת הוועדה לחקירת ארץ־ישראל שליד ההסתדרות הציונית, שבראשה עמד פרופ׳ וורבורג. הוועדה ראתה בהקמת חוות ניסיוניות אמצעי ללימוד הבעיות החקלאיות המיוחדות בארץ־ישראל, שעשוי לעזור לקיום ההתיישבות הציונית בארץ־ישראל. ביתניה הוקמה בידי יק״א במטרה לטפח עצי פרי שונים וירקות מסוגים שונים, לבדוק את אפשרות קליטתם באדמות הגליל, כדי שאפשר יהיה לדעת בעתיד אם זנים אלה ניתנים לגידול במושבות הגליל התחתון. הקמת ביתניה קשורה גם היא בשאיפה של יק״א. היא רצתה שהמושבות, אשר הועברו לידיה מהברון, ואלה שהוקמו על ידה, יהיו רווחיות או לפחות ישאו את עצמן (מיכאלי, 1977 ; ביין, 1970). על הסוג השלישי נמנו ה׳אחוזות׳. ערב המלחמה נוסדו: מגדל (1909), פוריה (1909), רוחמה (1910), כפר אוריה (1912), כרכור (1913) ושרונה (1913). בעלי ה׳אחוזות׳ גרו דרך קבע בחו״ל, והתעתדו לעלות ולהתיישב בהן כעבור מספר שנים, כאשר ישאו את עצמן. באופן זה תהליך הקליטה של הבעלים בהן יהיה קל יותר, בעלי האחוזות התארגנו במקומות מגוריהם בחו״ל ב׳חברות אחוזה׳: מייסדי מגדל ורוחמה התארגנו במוסקבה, מייסדי כפר אוריה

בביאליסטוק, מייסדי כרכור בלונדון, מייסדי פוריה בסנט לואיס ומייסדי שרונה בשיקאגו. 'חברות אחוזה' נוספות התארגנו בערים שונות בעולם שלפני מלחמת העולם הראשונה, אך לא הגיעו לכלל התיישבות. לאחר המלחמה הוקמו מספר אחוזות במתכונת דומה לאלה שהוקמו לפני המלחמה. עליהן נמנו רעננה (1921) וגן יבנה (1931). (רופין תרצ"ד, עמ' 96/7; ביתן 1963, עמ' 135; 'בוסתנאי' תרצ"ט).

מטרת מאמר זה היא להציג את דרך ההתיישבות המיוחדת של האחוזות, לעמוד על עיקרי השיטה ותפיסתה היישובית, ולנסות לנתח את הסיבות והגורמים לכישלון האחוזות שהוקמו עד מלחמת העולם הראשונה. לצורך הדגמה תשמש לנו 'אחוזת פוריה' האחוזה הראשונה בארץ־ישראל, אשר קורותיה ואחריתה דומים לאלה של יתר האחוזות.

תוכנית ה'אחוזה'

במשך העשור הראשון של המאה ה־20 עשתה ההסתדרות הציונית מאמצים רבים להרחבת המפעל ההתיישבותי בארץ. מאמצים אלה נתקלו בקשיים רבים בשל חוסר אמצעים של התנועה הציונית. עם היווסדו של המשרד הארץ־ישראלי ב־1908 ומינויו של ארתור רופין למנהל המשרד, נעשו המאמצים להרחבת ההתיי־שבות אינטנסיביים יותר. כדי לפתור את בעיית המימון העלה רופין את הרעיון לגייס הון פרטי מחו"ל למפעל ההתיישבות, ולהציע ליהודים בני המעמד הבינוני, המעוניינים בבניין הארץ, להשקיע כספים בארץ, בהשקעות בטוחות ככל האפשר, ושלהן סיכוי לעשיית רווחים. הדרך המתאימה ביותר למשיכת הון פרטי מעין זה (שיביא בסופו של דבר להשתתפות בעליו במפעל ההתיישבות) נראתה הקמת 'אחוזות' שיתבססו בעיקר על מטעים. לאחר שישאו את עצמן יעלו בעליהן לארץ־ישראל ויתיישבו באחוזותיהם.

על בסיס רעיון זה גיבש המשרד הארץ־ישראלי תוכנית מעשית שהציעה ליהו־דים בעלי הון או הכנסה העולה על צרכי מחייתם, שהיה בדעתם להשתקע בארץ־ישראל, להתאגד בארצות מגוריהם ב'חברות אחוזה', בנות חמישים איש כל אחת. כל חבר יכניס לקופת החברה תוך תקופה מוגדרת סכום כסף בתשלומים לשיעורין. החברים ימשיכו להתגורר ולנהל שם את עסקיהם. פועלים מקומיים יטעו ויעבדו עבורם את המטעים עד שאלה יתפתחו וישאו פרי. לאחר שש עד עשר שנים, לכשיגיעו המטעים לדרגת פוריות מרבית, יוכלו הבעלים לעלות ארצה, להשתקע באחוזותיהם ולמצוא שם מיד מקור פרנסה. עוד נקבע שהמשרד הארץ־ישראלי יפקח על עבודת ההכנה של האחוזות ויקשר בין מנהלי העבודה באחוזות ובין חברות האחוזה בחו"ל ('בוסתנאי' תרצ"ט, רופין תרצ"ד, עמ' 96/7; הארכיון הציוני, תיקים L18/251, L18/120/8). בניגוד לנוהל של חברות פרטיות להתיישבות וחברות פרטיות לרכישת קרקעות שפעלו באותה תקופה ('אגודת נטעים' ו'גאולה') נקבע בתוכנית המעשית של ה'אחוזה' שקניית הקרקעות בארץ אינה למטרות מסחר ועשיית רווחים, ואין חבר יכול להצטרף לחברת ה'אחוזה' אלא אם יתחייב לעלות

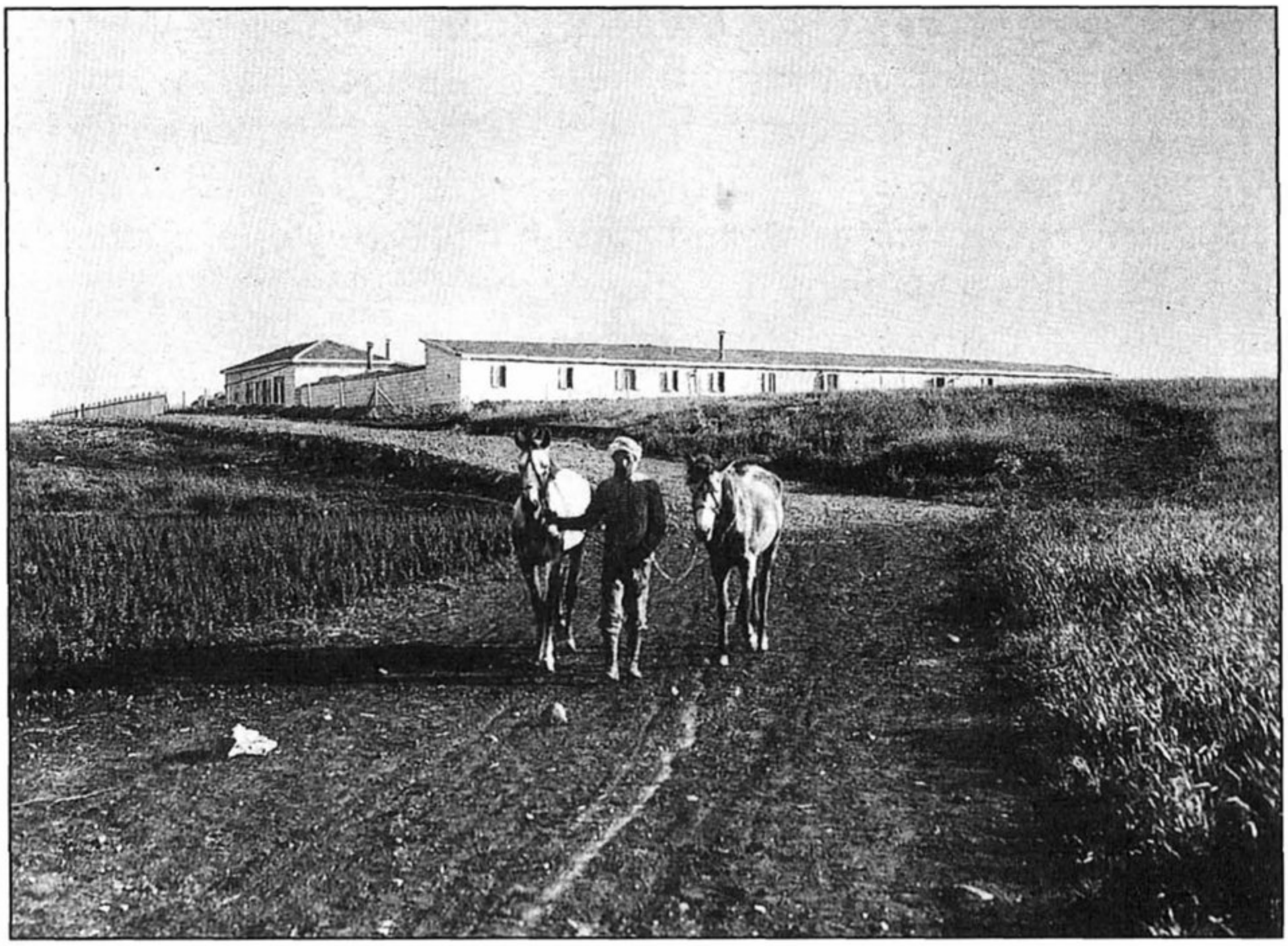

אחוזת פוריה בצילום מ־1912

בעתיד לארץ ולהתנחל באחוזה. לתוכנית זו עשה רופין תעמולה בכתב ובעל פה; ואמנם נוסדו בערים שונות בעולם 'חברות אחוזה'. 'חברת האחוזה' הראשונה נוסדה בסוף שנת 1908 בסנט לואיס שבארה"ב על ידי שמעון גולדמן ('בוסתנאי' תרצ"ט, הארכיון הציוני תיקים L18/250/31, L18/120/8, S55/267, L18/250, L18/255 KKL3/46, Z3/1525).

הקמת פוריה והתפתחותה עד שנת 1913

באוקטובר 1910 קנתה אחוזת סנט לואיס מיק"א (באמצעות רופין) שטח של 3,545 דונם מאדמות 'דליקה סהו'. אדמות אלה נמצאו צפונית מערבית לכנרת, כ־8.5 ק"מ דרומית־מערבית לטבריה, במקום שבו נמצאת היום פוריה עילית. בין הגורמים לבחירה זו היו מחיר הקרקע, שהחברה יכלה לעמוד בו, הנוף המקסים והנתונים הטבעיים – אקלים ממוזג, כמות משקעים גבוהה מזו שבעמק הירדן ועוצמת רוחות חלשה בהשוואה אליה.

'חברת אחוזה' החליטה לכנות את המקום שנרכש בשם פוריה, שפירושו 'מלא פרי' (הארכיון הציוני, תיקים Z3/1525, L18/250/1, L18/120/8, ביתן 1963, עמ' 6, מיכאלי 1977, עמ' 141, החקלאי, תרע"ה). ביוני 1911 התחילה העבודה המעשית בפוריה שהתבצעה בידי פועלים מקומיים (יהודים וערבים), תחת ניהולו של האיכר

איזרעאליט מבאר טוביה, שמונה למנהל עבודה על ידי המשרד הארץ־ישראלי, ובפיקוחו של שמעון גולדמן, יו"ר 'חברת האחוזה' בסנט לואיס, שעלה לשם כך לארץ. בעת ובעונה אחת הוחל בניקוי השטח, בבניית הבתים הראשונים לפועלים, לבעלים העתידים, בבניית מחסה לבהמות העבודה ונטעו עצי שקדים וזיתים. עד מלחמת העולם הראשונה התפתח המשק החקלאי בפוריה בצורה משביעה רצון. כבר בנובמבר 1911 כתבו אנשי 'חברת האחוזה' בסנט לואיס, לרופין כי שמחו לשמוע שהעבודה בפוריה מתקדמת על הצד הטוב ביותר. 'הצפירה' בגליונו מיום ז' בכסלו תרע"ג, כתב:

> איזרעאליט הפך את פוריה במשך שנתיים לגן עדן. יערות של נטיעות הולכים ומתמ־שכים על שטח גדול של אדמה.

ובהמשך המאמר -

> עפ"י הסדר המצוין של העבודה וההצלחה המרובה במשך הזמן הקצר הזה אפשר כבר לשפוט על התפתחותה של המושבה הזאת גם להבא כאשר הבעלים יתחילו להתיישב על אדמתם. שנתיים מאוחר יותר, באמצע שנת 1915, היו נטועים בפוריה 2,200 דונם של שקדים וזיתים, מתוך שטח כולל של 2,500 דונם שהיו ראויים לעיבוד. בתקופה זו הגיעה פוריה לשיא פריחתה, ה'חקלאי' בגליונו מחודש ניסן תרע"ה, אף מוסר את הדיווח הבא מפוריה: ... מראה נהדר הנטיעה הגדולה, יער של עצי שקדים המכסה שטחים של אלפי דונמים, עצים רבים שהורכבו הרכבות רק לפני שנתיים וכבר מביאים פירות והמה עמוסים שקדים. גם הנטיעות הצעירות בנות שנתיים שלוש יפות הן, כי כל מעייני ההנהלה נתונים בשקדים אלה והם מטפלים בהם במסירות... (הארכיון הציוני, תיקים L18/25, L18/255, Z3/1525, L/18/120/8, L18/250, הצפירה תרע"ג, החקלאי תרע"ה).

ואכן לא רק פוריה אלא יתר האחוזות, שנוסדו בין השנים 1908-1913, התפתחו בצורה חיובית ביותר בשנים הראשונות להיווסדן, והגיעו לשיא פריחתן באמצע שנת 1915. מתקופה זו, בעטיין של ההשלכות הכלכליות השליליות של מלחמת העולם הראשונה, חלה נסיגה מתמדת בכל האחוזות. הנסיגה הגיעה לשיאה באמצע שנות העשרים, והתבטאה בנטישתן או במכירתן (מלבד כרכור). לא רק הסיבות ותוצאות המשבר דמו בכל האחוזות, אלא גם התהליך דמה בכולן.

פוריה בין השנים 1915–1922

התקופה שבין השנים 1915-1922, אמורה הייתה להתאפיין בהתפתחות והת־רחבות של משק האחוזה ובסופה עתיד היה המשק לשאת את עצמו, לאפשר לבעלים לעלות לאחוזה ולהתפרנס בכבוד, אך לא כך היה. בעיות רבות ניצבו בפני משק האחוזה בתקופה זו, והיו בסופו של דבר בין הגורמים העיקריים לנטישתה. המלחמה פרצה בטרם הושלמה הנטיעה וגם השטחים שכבר ניטעו נזקקו לטיפול קפדני בגלל גילו הצעיר של המטע. בסוף שנת 1915 התברר לאיזרעאליט, מנהל העבודה במקום, כי עקב המלחמה הפסיקו רבים מהחברים לשלם לקופת 'חברת האחוזה', כי לא רצו להשקיע במקום שעתידו לא ברור. כתוצאה מניתוק הקשר

בין האחוזה בארץ ובין החברה בארה"ב בתקופת המלחמה גם כספים שנשלחו לא הגיעו ליעדם. כדי לשמור על הקיום החל איזרעאליט לקחת הלוואות מבנק אפ"ק כנגד משכנתא על קרקעות פוריה. אך כעבור מספר חדשים הודיע לו הבנק שלא יוכל להמשיך במתן הלוואות, בינתיים, החל חלק מהפועלים לעזוב את פוריה כי לא קיבל את משכורתו. קדמו לכך סכסוכים חריפים בין המנהל לבין הפועלים בנושא גובה המשכורת והעסקת פועלים ערבים במקום. תוך זמן קצר החלה הזנחת העיבוד לתת את תוצאותיה במטעים. איזרעאליט המשיך לקבל הלוואות והפעם מגורמים פרטיים. ב־1921 הגיעו חובות אלה ליותר מ־9,000 לירות מצריות. לא היה גורם כלשהו שיכול היה להחזיר את החובות העצומים האלה. מכירת יבול השקדים לא כיסתה אפילו חלק מההלוואות, עקב הירידה במחיר השקדים באי־רופה בשנים 1919 ו־1920.

הארבה שפקד את הארץ בשנת 1915, גרם גם בפוריה נזק רב שהסתכם ב־25,000 פרנקים. אך קשות מכל היו פגיעותיהן של מחלות שונות במטעי השקדים. מבדיקה שנערכה על ידי האגרונום ד"ר זגורודצקי בסוף 1919 התברר, שכבר ב־1915 השתו־ללה מגיפת הקפנודיס במטע השקדים בפוריה, מגיפה שלא אותרה עד אז. המלצו־תיו של זגורודצקי לטיפול במטע לא בוצעו מחוסר אמצעים וכח אדם.

לכך נוספה בעיית אספקת המים לאחוזה אשר מלכתחילה הייתה לקויה ביותר, שכן התבססה על הבאתם מבורות המים ביבנאל. לא רק מחיר הובלת המים היה גבוה מאוד, אלא שלעיתים קרובות נסתמו הבורות. תוכניות לשאיבת מים מהכנרת לא יצאו אף פעם אל הפועל (הארכיון הציוני, תיקים L18/120/8, S15/75, Z3/1525, S15/267, L18/250, ויץ תשי"ח, רופין תרצ"ד, עמ' 97, עבר הדני 1995, ביתן 1963, עמ' 137).

באמצע 1920 ובמהלך 1921 עלו לפוריה 12 משפחות של בעלי האחוזה מארה"ב, שנאלצו להתמודד עם הבעיות החמורות של האחוזה. במהרה הן נאלצו להשקיע בעבודה השוטפת של אחזקת האחוזה כספים שהביאו מחו"ל. כל התוכניות להשתמש בכסף לסידור משקיהם הפרטיים ירדו לטמיון. בינתיים החלו הנושים לדרוש את החזר החובות. לחברים שעלו לא היו מקורות מימון להחזרת החובות, וכך גם רוב חברי ה'אחוזה' בחו"ל, שירדו מנכסיהם בתקופת המלחמה. הקבוצה פנתה לרופין בבקשת הלוואה של 1,000 לי"מ שתשמש להחזר חובות חלקי לנושים, ותאפשר להם לעבוד בצורה מסודרת. בקשת ההלוואה לוותה באיום לנטוש את המקום. ההלוואה לא ניתנה ובסוף 1921 הם החלו לנטוש את פוריה. כעבור שנתיים לא נשאר אף אחד מהבעלים במקום (הארכיון הציוני תיק 15/75).

זוהי הסיבה לתיאור האומלל על פוריה שמסר עתון 'הגליל' בחודש אייר תרפ"ג: "...פוריה עומדת להיחרב יען החובות והריבית הגבוהה, כרמי שקדיה היפים הולכים ומתנוונים וערביי דלייקה מרביצים בתוכה את עדריהם..." ('הגליל' תרפ"ג).[1] לנטישת פוריה קדמו מספר הצעות ונסיונות לפתור את בעיותיה הקשות, אך כולם נכשלו. בין השאר הועלו ההצעות הבאות:

1. מכירת חלק מקרקעות פוריה כדי לאפשר תשלום החובות. להצעה זו התנגדו הנושים, כי קרקעיות פוריה היו ממושכנות לבעלי חוב שונים והקונים הפוטנציאליים לא היו מוכנים לקנותן במצב זה.
2. חלוקת אדמות פוריה בין כל הבעלים (אלה שעלו ואלה שנשארו בארה"ב). כך תהיינה בעיות החזר חובות, העיבוד וכדומה לבעיות אישיות של כל אחד ואחד. מי שלא יוכל לעמוד בהן ימכור את חלקו ומי שיוכל להתמודד עמן ימשיך לעבוד וישאר בפוריה. להצעה זו התנגדו ראשי החברה בסנט לואיס, מתוך דאגה לאינטרסים של החברים בחו"ל, וכן התנגד לכך בנק אפ"ק בשל העובדה שקרקעות פוריה היו ממושכנות לו באופן כללי ולא לפי חלקות (אף פעם לא נעשתה פרצלציה בפוריה).
3. הוספת מספר מתיישבים מקרב קבוצות פועלים יהודים מקומיים שיתיישבו בפוריה ויעזרו להעמיד את המשק על רגליו. הצעה זו התממשה אך שתי קבוצות פועלים, שהתיישבו במקום בשנים 1921 ו־1922 נאלצו לעזוב בשל סכסוכים עם קבוצות הבעלים.
4. שינוי מבנה המשק. כאמור, התבסס משק האחוזה על מטעי שקדים וזיתים בלבד, אולם לאחר שהתגלתה מגיפת הקפנודיס בשקדים ומחיר השקדים באופן כללי היה באותה תקופה בירידה, הוצע לעבור למשק מגוון יותר המתבסס על פלחה, ירקות ומחלבה. גם הצעה זו לא יצאה לפועל (הארכיון הציוני תיקים 762/51S, 57/51S).

סיכום ומסקנות: מדוע נכשלו האחוזות

כאמור לעיל, אחריתן של האחוזות שהוקמו לפני המלחמה הייתה דומה לזו של פוריה (מלבד כרכור). בעטיה של המלחמה גרם הניתוק מ'חברות האחוזה' לבעיות כלכליות קשות, אותן לא יכלו האחוזות לפתור בכוחות עצמן. עם זאת יש מספר נושאים, הקשורים לעקרונות השיטה ההתיישבותית של ה'אחוזה', שגרמו לא במעט לכישלון המפעל. הראשון שבהם קשור למבנה הכלכלי של חברות ה'אחוזה'. כל חבר, בזמן הצטרפותו לחברה, שילם סכום כסף קטן, מעין 'דמי הרשמה', והתחייב בחוזה לשלם, תוך עשר שנים את סכום המניות שקנה. החברים שילמו את מלוא המחיר תוך עשר שנים, אולם החברה עצמה התחייבה לשלם את מחיר הקרקע כולה לגוף שממנו נרכשה. אם במשך הזמן, כתוצאה ממשבר כלכלי, ישתנה מצבו הכלכלי של אחד החברים או של מספר חברים, ולא יהיה ביכולתם להמשיך ולשלם, יווצר מצב שאין מי שישלם את חובות החברה למוכרי הקרקעות. היות שהחברה אינה רוצה להזניח את הקרקעות שקנתה או למסור אותן (וגם אם היא רוצה, לא תמיד ישנה אפשרות למכור את הקרקעות בעטיין של בעיות טכניות (למשל, שעבוד הקרקע), ולא תמיד יש מי שמוכן לקנות אותן, נוצר מצב שהחברה חייבת כספים למוכר הקרקע. מכאן מסתבר שטעותן של 'חברות האחוזה' הייתה שלא הכינו קרן כספית למצב של משבר מעין זה. יתכן שיצירת קרן כזאת הייתה

מקלה, במידה מסוימת, על הבעיות הכלכליות הקשות שנגרמו לאחוזות בזמן המלחמה. נושא שני קשור ישירות בדרך ההתיישבותית של ה'אחוזות', אשר לפיה הבעלים כלל לא נטלו חלק בשלב של הכנת המקום, אלא באו ארצה רק לאחר שה'אחוזות' נשאו את עצמן. ראשית, לא היה דבר שהבטיח כי הבעלים אכן יעלו בסופו של דבר ארצה ויתיישבו באחוזותיהם. שנית, היחס למקום ולעבודה שונה אם העובד עושה זאת לשם פרנסה בלבד, או אם העובד הוא גם בעל המקום. אם הבעלים היו עולים מיד אחר הקניה, רוכשים הכשרה חקלאית (אגב, שיטת ה'אחוזות' אינה מחייבת הכשרה חקלאית לפני העלייה לארץ) ומבצעים את העבודה, היחס לעבודה היה שונה מזה של הפועלים והתפוקה ודאי הייתה עולה. נושא שלישי קשור בשיטת ניהול האחוזות. באותה תקופה היו קיימות שלוש אפשרויות לעיבודו של משק חקלאי:

א. בעל המשק עיבד את אדמתו בעצמו או בעזרת משפחתו.

ב. מסירת המשק למנהל שהיה אחראי להשגת פועלים ומשגיחים שעיבדו את המשק.

ג. מסירת המשק לקבוצות פועלים שקיבלו עליהן את העבודה.

בעלי האחוזות בחרו בשיטה השנייה. לשיטה זו היו חסרונות רבים כמו סכסוכים בין מנהלים לפועלים, דיווחים כספיים לא נכונים של המנהלים וכדומה. הספרות החקלאית המקצועית של אותה תקופה גינתה ביותר שיטה זו של מסירת המשק לידי מנהל עבודה. לעומת זאת המליצה על מסירת המשק לידי קבוצת פועלים, שנהגה לבחור מתוכה את האדם האחראי דרך שנמצאה יעילה מאוד.[2] לשלושת הנושאים האלה, שתרמו לכישלון 'האחוזות' והיו כאמור משותפים לכולן, יש להוסיף גורמים נוספים: בחלק מן האחוזות לא נערך סקר קרקע מוקדם; מספר המתיישבים היה קטן מדי; גודל היחידה המשקית היה קטן; ובחלקן הוקם משק מונוקולטורי, העלול, כידוע, להיפגע ממשבר ענפי בלי שיהיה לו כל תחליף; או שנשכר מנהל עבודה חסר הכשרה מקצועית חקלאית. מסתבר איפוא, שחסרונותיה השונים של שיטת ההתיישבות של ה'אחוזה' לא איפשרו את הצלחתה בתנאים המיוחדים ששררו בארץ עקב המלחמה.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה נלמדו הלקחים מכישלון ה'אחוזות'. ואכן, הצלחתן של האחוזות רעננה וגן יבנה, שהוקמו בתקופת המנדט, קשורה לא במעט ביישום אותם לקחים.

הערות

1. במאורעות תרפ"ט חרבה האחוזה בידי ערבים. קבוצת פועלים שהתיישבה במקום עזבה אותו במאורעות 1936/39. בשנת 1940 התיישבה על חלק מאדמות פוריה קבוצת 'אלומות', ובשנת 1949 הקימו 100 משפחות תימניות כפר עבודה באיזור. בשנות ה־50 נעשו נסיונות בידי משפחת טייבר להקים באיזור יישוב עירוני, אך בסופו של דבר כשלו גם הם.

2. עיין במאמרו של ד"ר זגורודצקי 'השקד' בעתון 'החקלאי', אדר תרע"ד, כרך ג', י"ב, עמ' 30-31. המחבר מנתח את חסרונותיה ומעלו־תיה של כל אחת מהשיטות וממליץ במיוחד על מסירת המשקים לקבוצות של פועלים.

מקורות ארכיוניים

הארכיון הציוני המרכזי, תיקים L2/75/1, KKL3/46, J15/3878, J15/290, J15/125, L18/120/8, L18/120/2, L18/25, L3/82/3, L2/191, L/18/250/1, L18/250, L18/120/11, L18/120/9, S15/76, L15/75, L18/251, L18/255, L18/250/3, L18/250/2, Z3/252, S55/267, S55/246, S15/267.

ספרות

ביין א' (1970), **תולדות ההתיישבות הציונית מתקופת הרצל ועד ימינו**, מסדה, רמת גן, עמ' 12-14, 98.

ביתן א' (1963), **תמורות בהתיישבות ובשימושי הקרקע בגליל התחתון המזרחי מתחילת המאה ה־19 ועד ימינו**, עבודת דוקטורט, המחלקה לגיאוגרפיה, ירושלים.

גזית ד' (תשכ"ב), **תולדות ההתיישבות החק־לאית בא"י**, האגף לחינוך חקלאי, המרכז החקלאי, תל אביב.

גורביץ ד' (תרצ"ה), **ההתיישבות החקלאית העברית בארץ־ישראל**, הוצאת המחלקה לסט־טיסטיקה של הסוכנות היהודית, ירושלים.

גרנובסקי א' (תרפ"ט): **קרקע והתיישבות**, הוצאת מרכז ה'חלוץ', ירושלים.

ואלך א' (עורך) (1974), **אטלס כרטא לתולדות ארץ־ישראל מראשית ההתיישבות ועד קום המדינה**, ירושלים.

ויץ י' (תשי"ח), **דפים ראשונים**, גדיש, תל אביב, עמ' 100.

חבס ב' (עורכת) (תש"ז), **ספר העליה השנייה**, הוצאת עם עובד, תל אביב.

טרדשטין, י' (תרע"א), **בין הזמנים**, צפת.

יערי, א' (1976), **זכרונות ארץ־ישראל**, 2, מסדה, רמת גן.

לונץ א"מ (1914), **לוח ארץ־ישראל** לשנת תרע"ד, ירושלים.

מחנים, חוברת ע"ז, טבת תשכ"ג, הוצאת הרבנות הצבאית הראשית.

מיכאלי ב"צ (1977), **החוות החקלאיות**, הוצאת מילוא, תל אביב, עמ' 177-189.

מכון אבשלום (1976), **נופים** – עיונים בידיעת הארץ, 5, תל אביב.

סלוצקי י' (1937), **מבוא לתולדות תנועת העבודה הישראלית**, עם עובד, תל אביב.

עבר־הדני א' (1955), **ההתיישבות בגליל התחתון - חמישים שנות קורותיה**, רמת גן.

פישמן ע' (תרפ"ט), **תנועת הפועלות בארץ־ישראל**, הוועד המרכזי של הפועל הצעיר, תל אביב.

פרקי הפועל הצעיר, כרך ג', תל אביב.

רוזנשטין צ' (תשט"ו), **תולדות תנועת הפועלים בארץ־ישראל**, ספר ראשון, עם עובד, תל אביב.

רופין א' (תרצ"ד), **שלושים שנות בניין בארץ־ישראל**, ירושלים.

שמואלי מ' (תש"ט), **פרקים בתולדות הציונות ותנועת העבודה**, כרך ב', עם עובד, תל אביב, עמ' 260-261, 271, 276.

Sandler B.I., (1974), "Haachoozot - Zionism in America and the Colonization of Palestine", *American Jewish Historical Quarterly*, vol. 64, 2. pp. 137-148.

עתונות

'בוסתנאי', טבת תרצ"ט, כרך 16, גליון 35, עמ' 4.

'החקלאי', תרע"ד, תרע"ה, כרך ד', חוברת א', עמ' 9-82.

'הפועל המזרחי', מהשנים תרע"א, תרע"ב, תרע"ב, תרע"ג, תרע"ד.

'הצפירה', ז' כסלו תרע"ג, גליון 247, עמ' 2.

'קונטרס', משנת תרפ"ה.

'הגליל', אייר תרפ"ג, 5.

• מקור: "אופקים", כרך 4 (1979), עמ' 57-63 •

פתרונות חדשים ליישוב הגליל ההררי

ארנון סופר

הקדמה

הכל מסכימים על הצורך באיכלוס הגליל ההררי ביהודים, שכן בחבל זה רובה של האוכלוסייה אינו יהודי. הלכי הרוח בקרב קבוצה זו הם להתמיד ברוח אהדת ישראל וכנגדם יש המדברים על הצורך ב'החזרת' הגליל יחד עם יהודה, שומרון ורצועת עזה אל חיק האומה הערבית (רכס 1977, עמ' 25-45). יש לזכור את הרקע ההיסטורי ואת החלטת האו"ם מ־29.11.47, שקבעה כי חבל זה יוקצה למדינה הערבית שאמורה הייתה לקום בארץ־ישראל. בקונסטלציה גיאופוליטית לא נוחה לישראל עלולות ללא ספק לצוץ תביעות למימוש החלטה זו.

החל משנות ה־50 ננקטו פעולות לאיכלוס הגליל, אלא שלא בכל התקופות נעשו מאמצים רציניים כמתבקש. כמו כן המוסדות המיישבים לא השתחררו, לפחות עד אמצע שנות ה־70, מהדרכים הקונבנציונליות ליישוב החבל. כפרי העבודה, המו־שבים והקיבוצים שהוקמו בגליל לפי האסטרטגיה של פריסה בשטח, היו בדרך כלל מסונפים לארגון זה או אחר (תנועת המושבים, הקיבוץ המאוחד וכד') על פי רשימת היישובים (למ"ס 1978). ליוזמה הפרטית ניתן חופש מוגבל מאוד ובדרך כלל רק בעיירות הפיתוח, וגם זאת רק מראשית שנות ה־70 ואילך (במסגרת מפעל 'בנה ביתך' או התיישבות של בודדים במושבות הגליל; בר גל 1975, עמ' 48-53). איכלוס ההר בצורה מאסיבית אמור היה להתבצע באמצעות הפניית עולים לעיי־רות הפיתוח החדשות (כרמיאל, נצרת עילית) או המתחדשות (צפת).

משהחריפו הבעיות הלאומיות בגליל ההררי הוגמשו המסגרות: על המפה הופיעו כפ"תים, מצפים וכפרים מדגמים שונים. מבצע 'בנה ביתך' שהוחל בו קודם הורחב וזכה להצלחה במסגרת עיירות הפיתוח. 879 מגרשים הוקצו בכל הצפון למבצע זה בעשור שחלף (מבקר המדינה 1981, עמ' 223). לפני עשור שנים אי אפשר היה להעלות על הדעת הקמת יישוב שיוזמיו הם אנשי עיר חסרי מסגרת התיישבותית כלשהי. היום הדבר אפשרי, אלא שמפעל ההתיישבות עצמו, קביעת האתר, קביעת התוואי אל האתר, הנחת התשתית, הקמת המבנים ואפילו בתי המתיישבים מתבצע עדיין באמצעות המסגרות הישנות (הסוכנות היהודית 1979; פירסומים אחרים של המחלקה להתיישבות חבל הצפון).

כאמור, ההגמשה הרחיבה את פוטנציאל האוכלוסייה שרוצה להתיישב בגליל,

אך יחד עם זאת גדלו הסכנות לבעיות חברתיות ביישובים החדשים עד כדי סכנת נשירה.

המאזן של מפעל ההתיישבות החדש שהוא בן 5-6 שנים נראה מעודד (אם כי מוקדם עדיין לסכמו!), וזאת מכמה סיבות: מזה שנתיים פסקה ההגירה השלילית היהודית מן ההר; הפרישה הרחבה של נקודות יישוב יהודיות בכל הגליל השיגה יעד פסיכולוגי חשוב: התאורה בלילה בכל מרחבי הגליל מעודדת יישובים יהו־דיים שחיו בבדידות, כגון פרוד, פקיעין, שזור, יודפת המוקפים כיום במספר רב של יישובים חדשים.

עם זאת המפה הדמוגרפית נשארה בעייתית מנקודת ראות יהודית וכל מפעל התפרסות היישובים עדיין לא נתן תשובה לבעיה הדמוגרפית. אדרבא, הלכי הרוח הפוליטיים בקרב הלא־יהודים, ושיעורי הריבוי הטבעי בסקטור זה, שהם גבוהים במיוחד, מחייבים את הגברת מאמץ האיכלוס היהודי וחיפוש אחר פתרונות חדשים למימושו.

פירבור ההר

לאור הצורך הדחוף באיכלוס ההר קשה להבין מדוע הוקם חבל שגב בסוף שנות ה־70 על פי דגם התיישבותי מתוכנן ומנוהל על ידי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית כשיש בו כפ״תים, מצפים, יישובים קהילתיים, איזורי תעשייה בגדלים שונים בעוד יעדי האיכלוס שלו, לפי תוכנית האב הראשונה, הם 8,000 נפש בשנות ה־90 (הסוכנות היהודית 1976, עמ׳ 51).

לעומת התפיסה של מחלקת ההתיישבות, הרואה בחבל שגב יחידה עצמאית, אם נכיר בעובדה שזהו חלק אינטגרלי של מטרופולין חיפה, יתכן שתשתנה הגישה התכנונית כלפיו.

חבל שגב מרוחק כדי 15-20 ק״מ בלבד מאיזורי התעשייה הגדולים במפרץ חיפה. משך הנסיעה בכביש נוח ממנוף אל מישור החוף יארך מספר דקות בלבד, על כל פנים מהר יותר מנסיעה למפרץ חיפה משכונת דניה או ממרכז הכרמל בחיפה.

לכך מתוספת העובדה, שהמטרופולין של חיפה סובל ממחסור ברזרבות קרקע למגורים ולתיעוש והתחזית לטווח הבינוני מצביעה, כי המחסור ילך ויגבר (חבקין ואחרים 1980). האלטרנטיבות להקמת שכונות מגורים חדשות במרחב חיפה שונות ובעייתיות יותר מהמצב במרחב תל אביב לדוגמה. במרחב תל אביב הגלישה של האוכלוסייה הייתה מן הגלעין החוצה בשלושה כיוונים: לראשון לציון, בת ים וחולון בדרום; לפתח תקווה וסביבתה במזרח; להרצליה, רעננה וכפר סבא בצפון. ואילו לחיפה אין שום אתרי גלישה סמוכים משום שפארק הכרמל והמועצות האיזוריות סוגרים על העיר מכל עבר.

לעומת זאת היציאה לשוליים מחיפה החוצה נעשית בדילוגים לעבר קרית טבעון, רמת ישי, רכסים, עתלית ויקנעם ובעתיד לעבר גבעות הגליל התחתון. המסקנה היא, שיש בתוככי חיפה רבתי פוטנציאל מתיישבים לעבר חבל שגב, אך

משום המבנה ההתיישבותי המגביל שלו, הדבר חסום בפניהם.

ב־1981 אין זה מאוחר עדיין לראות בחבל שגב, על כל חלקיו, חלק מפרברי חיפה רבתי, כהמשך לכפרים הערביים מכבול, תמרה ועד לאבטין, ובעתיד אחד מהפרברים הנוספים שיקומו במרחב גבעות אלונים -שפרעם.

אם נאמץ תפיסה זו, לא יהיה צורך להתייחס לעדי וליפתחאל כמצפים ולמנוף, שכניה וקורנית ככפ״תים, אלא נדון בשכונה עירונית בשם מנוף או שכניה. אם יישובים אלה ייהפכו לשכונות עירוניות, לא יהיו יעדי האיכלוס 8,000 תושבים בכל החבל בשנות ה־90 אלא עשרות אלפי תושבים. אם ייהפכו אלו לפרברי חיפה, חייבת להשתנות גם תפיסת רשת הכבישים בחבל, משום שכפרברים תתגבר האו־ריינטציה שלהם כלפי חיפה רבתי.

האם בכך ייפגע המירקם החברתי־כלכלי של חבל שגב? הוא לא ייפגע, משום שכיום אין הוא קיים ומשום שבשלב זה קשה לחזות כיצד יצמח גוש מלוכד עם יחסי קהיליה פנימיים הדוקים, כאשר ישנו מיגוון רב כל כך של תנועות וזרמים אידיאולוגיים ביישובי החבל בהווה. האם ייפגע פיתוח לבו של הגליל על ידי פירבור שיפולי ההר המערביים? הצלחה של פירבור שולי הגליל (שגב בתחילה ומאוחר יותר גם המרחב שבין כפר יסיף, מגדל כרום ושפרעם רכסים; קיפניס 1978, עמ׳ 15-17) עלול לעכב את איכלוס לבו של הגליל, בעיקר כרמיאל, מעלות ונצרת עילית. אולם על ידי מדיניות תיעוש נכונה, העברת תעשיות מתוחכמות ואטרקטי־ביות יותר וטיפוח איכות חיים גבוהה בעיירות הפנימיות ניתן לצמצם נזקים אלה. לעומת החיסרון הנ״ל יהיו מספר יתרונות למדיניות זו:

1. העברת אוכלוסייה במספרים ניכרים מזרחה לציר הגבעות תפתור את לחצי האיכלוס הקיימים עתה במישור החוף הצפוני. זהו תהליך טבעי של הגירת האוכלוסייה, אשר לא יצריך אמצעים כלכליים מיוחדים להעברתה מזרחה.
2. התיישבות עירונית פרברית במסגרת ׳בנה ביתך׳ לבעלי יכולת, או במסגרת של שיכון ציבורי, תמשוך קבוצות אוכלוסייה שאינן חפצות לעבור את תהליכי הקבלה הנהוגים כיום במסגרת ההתיישבותיות המקובלות.
3. מחלקת ההתיישבות תוכל להתמקד בלבו של הגליל ובמזרחו, ולהקצות להם את המשאבים התקציביים המוגבלים של המחלקה.
4. פירבור שוליו המערביים של הגליל יביא למימוש יעד לאומי נוסף, היינו: מניעת היווצרות מטרופולינים לא יהודיים בציר הגבעות לפי הדגם של מטרופו־לין נצרת המכסה את כל הרי נצרת (סופר 1977; נצרת).

הקמת בית נוסף

פתרון נוסף להגברת הנוכחות והתיישבות היהודית בהר הוא מתן אפשרות לתו־שבים ממישור החוף לבנות בית נוסף בחבלים ההרריים של הגליל. תופעת ׳הבית הנוסף׳ היא עובדה קיימת בכל הארצות המערביות ואף בחלק מהארצות הסוציא־ליסטיות והמתפתחות (Coppock 1977).

ממדי התופעה מדהימים בהיקפם (לוח 1), ואותות ראשונים של תופעה זו בישראל אפשר למצוא ביישובים כעין הוד, צפת, ירושלים (בשכונות ימין משה ועין כרם, בעיר העתיקה ועוד), בראש פינה ובאילת (הארץ 2.5.81; סקר שדה בעין הוד, עין כרם, ימין משה, צפת וראש פינה).

הארץ	%
שוודיה	50
נורווגיה	17
דנמרק	14
צרפת	20
צ׳כיה	30

לוח 1. תופעת הבית הנוסף בארצות נבחרות (באחוזים מכלל המשפחות ב־1970)
מקור: Coppock 1977, pp. 36, 47, 63

תופעת הבית הנוסף (להלן השני) מעוררת פולמוס כמעט בכל הארצות, בקרב פוליטיקאים, מתכננים, ראשי מועצות מקומיות ובכפרים. בין הסכנות:

- קשה להשלים עם תופעת הבית השני לקבוצה קטנה של אנשים, כאשר לאלפים אין אפילו בית אחד.
- הבית השני הפך לסטאטוס של מעמד חברתי.
- תופעת הבית השני הביאה לעלייה דרמאטית במחירי הקרקע והבתים באיזורים הכפריים האטרקטיביים, דבר המקשה על בני הכפרים עצמם לרכוש בתים וחלקות חקלאיות.
- מערכת הכבישים באיזור הכפרי איננה יכולה לשאת את עומס התחבורה שתושבי הבית השני גורמים.
- עירוניים מביאים הרגלים ׳לא טובים׳ לכפרים ומשפיעים לרעה על בני הכפרים (יש בעניין זה גם טענות הפוכות, שההשפעה היא חיובית!).
- סוחרים אינם יודעים כיצד לכלכל את עסקיהם משום שתנועת אוכלוסיית הבית השני איננה קבועה (או שהם מביאים אתם אוכל ומצרכים מן העיר ואינם מסייעים לכלכלת הסביבה של הבית השני. גם על כך יש טענות הפוכות!).
- אוכלוסיית הבית השני איננה לוקחת חלק פעיל בקהיליה הכפרית.
- הסביבה הכפרית נהרסת על ידי בני הבית השני (בנייה זרה באתרים לא מתאימים. עודף בתים ליד אגמים ופינות יפות).
- העובדים המקומיים (במוסכים, בחנויות) נותנים יותר תשומת לב לאוכלוסיית הבית השני על חשבון בני המקום. עובדים אלה פונים לתעסוקות עבור בני הבית השני (גינון, השגחה).
- הזרים מביאים תרבות זרה ושפה זרה לבני המקום (בעיקר כשהזרים נמנים על לאום אחר, כמו: גרמנים באוסטריה, אנגלים בווילס, אמריקאים בקנדה ובאיים הקריביים, אירופים מן הצפון בארצות הים התיכון).

מאידך שומעים גם דברים חיוביים:

- 75% מראשי מועצות וקהילות במסיף סנטרל בצרפת חושבים שאוכלוסיית הבית השני תורמת לשיפור כלכלת האיזור הכפרי שהיה מוזנח ומפגר, אם על ידי עזרה לעסקים ואם בפעילויות אחרות.
- כספים הנגבים מבעלי הבית השני מסייעים לשיפור השרותים באיזור הכפרי.

ניתוח דברי הביקורת השליליים שנזכרו מביא למסקנה שרוב הנקודות אינן רלוונ־טיות לחבל ההררי בגליל מן הסיבות הבאות:

הכפר הערבי בגליל אינו קולט אוכלוסייה בכלל מחוסר מקום ומסיבות מנטליות ובוודאי לא אוכלוסייה יהודית בדגם של בית שני.

הקיבוצים בוודאי אינם בנויים לקליטת אוכלוסיית בית שני בחצר המשק (אולי מחוצה לו אם תתמסד התופעה ותשמש מקור הכנסה, כמו באיזור שדות ים - קיסריה).

המושבים אינם קולטים אוכלוסייה של בית שני אלא אוכלוסיית הבית הראשון משום המחיר הגבוה של הבתים במושבים. בעניין זה יש לצפות למפנה משתת־מסד התופעה, אך תכנון נבון יוכל למנוע 'הצפה' במושבים.

החדירה אפשרית לכפ"תים, למצפים ולעיירות הפיתוח השונות. למעשה זהו תהליך שכבר הוחל בו (בקצרין, ערד, כרמיאל, במצפים), משום שלגבי רבים מתושביהם של יישובים אלה זהו ביתם השני בעוד שביתם הראשון נמצא בערים הגדולות השונות - קציני צבא; תושבים המעוניינים לעבור למצפים או לכפ"תים אך מהססים עדיין; אנשים שלא חיסלו עסקים בערים או שעסקיהם יהיו שם גם בעתיד; יש שמוצאים בשילוב כזה פתרון נוח, ועוד סיבות (סקרי שדה במצפים: הררית, הילה, אדר ובערים הנזכרות).

המסקנה היא שהסביבה הכפרית בישראל איננה דומה לזו של אירופה. בישראל אין מבנה של חברה כפרית רחוקה ומנותקת מהעיר ואין חשש כי המגע עם בני העיר יהיה הרסני עבורה. מאידך, אי מתן לגיטימציה לתופעה, מיסודה וויסותה עשוי להביא לתקלות שצוינו, כגון: נזקים לנוף, אי לקיחת חלק בפעילות הקהיל־תית ובנשיאה בעול יחד עם תושבי המקום הקבועים (בשמירה למשל).

נותרת השאלה: האם צריך המימסד לסייע לבוני הבית השני? התשובה היא לא. יש להכיר בתופעה ולרתום אותה לטובת יישוב הגליל. מיסוד התופעה יאפשר הכוונת הבנייה באתרים שייוחדו למטרה זו ובכך יימנע הנזק שבנייה בלתי מתוכ־ננת עלולה להביא. התרומה יכולה להיות בכמה מישורים:

1. השקעת הון בגליל על ידי בניית הבית השני (אם ביצירת בית קטן, וילה נוספת, צריף או אפילו העמדת קרוונים).
2. הגברת התנועה היהודית בלבו של הגליל בשלבי הקמת המבנה, ובשנים שלאחר מכן בנסיעות אל הבית וממנו. בשהייה בבית בימי סוף שבוע, חגים או חופשות ממושכות.
3. הניסיון בעולם מלמד, כי פנסיונרים, בני גילאים מתקדמים ומשפחות מרובות

ילדים הבונים את הבית השני נקשרים למקום והופכים אותו לביתם הראשון!
4. בית שני מוקם בדרך כלל במקומות אטרקטיביים. בגליל אפשר להקצות אתרי בנייה למטרה זו על רכסי ההרים ובמקומות שאין לגביהם תוכניות התיישבות אחרות, או במקומות שננטשו על ידי יושביהם. הקצאת אתרים מיוחדים לבניית בית שני תמנע שורה של תקלות שצוינו לעיל וחיכוך בין כפריים לבני העיר הבאים אל ההר באופן זמני בלבד.
5. הזדקקות לשרותים שונים מצד אוכלוסיית הבית השני תסייע בחיזוק הערים והיישובים בלב הגליל ותעודד בהם שרותי תיירות שונים (כמו פיתוח מסעדות, ואטרקציות לנוער ולילדים).

לסיכום, האם יש בישראל אוכלוסייה פוטנציאלית לבניית בית שני בגליל? הניסיון בארצות שונות מלמד, כי הבית השני נבנה בעיקר על ידי אוכלוסייה עירונית במרחק של 75-100 ק"מ מביתם (Coppock 1977). בגלל איכות וצפיפות כבישים שונה, יש להניח שבישראל המרחק יהיה קטן יותר ויעמוד על 50-100 ק"מ בממוצע. יש אפוא להתבסס על אוכלוסייה פוטנציאלית מגוש דן וצפונה בלבד. בארצות השונות שיעור בעלי הבית השני הוא 25-30 אחוז מכלל המשפחות. לגבי ישראל ייעשה החישוב בזהירות רבה יותר. כדי למנוע הערכות אופטימיות תהיה נקודת המוצא לחישוב רק משפחות שיש להן בהווה דירה או בית. במרחב תל אביב וצפונה היו ב־1979, 466 אלף משפחות עם נתונים כאלה (למ"ס 1980) מתוכן יש להניח כפוטנציאל לבניית בית שני רק 10% בלבד מהמשפחות, כלומר: 46,000 משפחות (מחצית או שליש ממספר המשפחות בארצות אחרות).

אילו היו בישראל חופי רחצה פנויים לבניית בית שני כמו בארה"ב, קנדה, שוודיה וכו' היה הרוב נוהר לאתרים אלה (Clout 1972; Coppock 1977). עובדה זו מוצאת אישור במגמות המסתמנות בהווה: עיקר הרכישה של בתי קייט נעשית באילת ובטבריה על פי העיקרון של 'חלוקת זמן' (time sharing). באילת נרכשו 1,000 יחידות דיור לפי הסדר זה ובטבריה 4,000 יחידות. כך נרכשו בטבריה 88 בתי קייט בחברה אחת ו־105 דירות בחברה שנייה (הארץ 2.5.81).

ואולם, אנו מניחים שאחוז מסוים מהאוכלוסייה הפוטנציאלית לבניית הבית השני מחפשת מקום בסביבה מיוערת, הררית ופראית לשם יצירה אמנותית, מנוחה, עבודת גינה וכיוצא באלה (כדוגמת ראש פינה, צפת, עין הוד). נניח אפוא שרק 10% מהאוכלוסייה הפוטנציאלית התעניין בבניית בית שני בהרי הגליל (אם כי אפשר למצוא אתרי בנייה המשלבים נוף הררי, קירבה לכינרת ולאתרי הסקי בחרמון, כמו: הרי נפתלי, מדרונות הר כנען הצחיחים במזרח).

לפי חישוב זה, גודלה של הקבוצה הפוטנציאלית בהווה הוא כ־4,600 משפחות (או 1% בלבד מכלל בעלי הדירות ובתים או כ־15,000-20,000 נפש). זהו מספר המצדיק את הניסיון, אשר אם יצליח עשוי להגדיל שיעור זה ובמספרים מוחלטים יהיה משמעותי בתוך 10-15 שנים.

אין לחשוש שמא מיסוד התופעה יביא לבנייה פראית וחדירה של אלמנטים לא

רצויים; לכך יש פתרונות אדמיניסטרטיביים שונים: על ידי הקצאה נכונה של אתרי הבנייה ניתן יהיה לכוון את התופעה באפיקים הרצויים בעיקר. לדוגמה: הפשרת קרקעות המדינה למטרה זו בקטע שבין מצפה לבון–כביש בית ג׳אן -רמה על פסגת הרי הגליל העליון ומעל בקעת בית הכרם (אתר מלא הוד ונופים נפלאים); הרי כנען המזרחיים, או הרי נפתלי, עשויים לשמש מקום משיכה לבוני הבית השני.

יהיה צורך להכשיר כבישי גישה למקום, הספקת מים, חשמל, טלפון וביוב, יהיה צורך בחלוקת המרחב למגרשים: מי שיהיה מעוניין ירכוש מגרש ויעשה בו כרצונו על פי חוקי הבנייה המקובלים. זו לא צריכה להיות רשות מוניציפאלית בפני עצמה אלא חלק ממועצה איזורית קיימת. המועצה האיזורית האחראית לנעשה במרחב זה, תתן שרותים ותגבה מיסים כמקובל. יש להניח שבפרק זמן של 10-15 שנים תקום שם שכונה של כמה עשרות או מאות בתים כשכל משפחה מטפחת את מגרשה כראות עיניה. בעלי יוזמה יקימו בתי קפה, בתי מלון, חוות סוסים, מגרשי לונה פארק, מגרשי טניס וספורט אחר. חברה כלכלית שתקבל על עצמה את פיתוח המקום בפיקוח מינהל מקרקעי ישראל, תדאג למכירת המגרשים וגביית הכסף גם עבור ההשקעות הראשונות שנעשו באתר. שרותי מזון, דואר, רפואה וחינוך במידת הצורך ימצאו תושבי הבית השני בצפת, בכרמיאל, בכפ״תים של חבל תפן ובמע־לות. הסיסמה חייבת להיות: ׳חיה ותן לחיות׳ בפרט אם זה בהרי הגליל.

סיכום

בהתיישבות היהודית בגליל חלה הגמשה מסוימת בעשור האחרון בקבלת מתיישבים חדשים, שלא באמצעות תנועות ההתיישבות המסורתיות. במאמר זה הועלו שתי הצעות חדשות שהן בבחינת צעדים נוספים ליתר פתיחות במשיכת מתיישבים לגליל ההררי.

האחת – פירבור ההר המערבי היא בעלת משמעות דמוגרפית חשובה, ובו בזמן מווסתת גם בעיות לוחצות במפרץ חיפה ובמישור החוף. ההצעה היא להפוך את חבל ההתיישבות שגב לפרברים של חיפה רבתי ולפתוח אתרים אלה לתושבי חיפה המעוניינים להתגורר בשכונות עירוניות.

ההצעה השנייה היא מתן לגיטימציה לתופעת הבית השני ואיתור שטחים לשכונות ׳בית שני׳ בגליל ההררי. תרומתה הדמוגרפית של הצעה זו מעטה, ברם היא באה לרתום תופעה החודרת לחברה הישראלית להגברת הפעילות היהודית בגליל.

עדכון (אפריל 2003)

חלפו 22 שנים מאז פרסום המאמר ושני התהליכים שנדונו בו אכן מתרחשים. תהליך הפירבור של הרי הגליל המערביים מתרחש במלוא עוצמתו בנופית, בעדי, ברמת ישי, בגבעת האלה, במצפה אביב, בגבעת שמשית, בטל אל, בכפר ורדים, ואחרים. כללית, אפשר לקבוע כי בכל היישובים המצויים במדרון המערבי של הרי

הגליל קיימת תנופת איכלוס שמשענתה הכלכלית היא בסיסי הכח של מטרופולין חיפה. התופעה השנייה, של הקמת בית שני, מתרחשת אף היא ברחבי הגליל המרכזי והמזרחי ביישובים רבים דוגמת אבירים, מצפה הררית, הר חלוץ, בצפת ובמצפים סביבה, ובכפר ורדים. זוהי תופעה מבורכת, אך כפי שקבענו ב־1981, אין היא יכולה לתת מענה דמוגרפי לייהוד הגליל.

תופעה חדשה שלא נדונה ב־1981 וזוכה להצלחה גדולה ברחבי הגליל ההררי ועמק הירדן היא ה'צימרים', המושכים אליהם בסופי שבוע, אלפי נופשים. לכך נלווים פריחת מסעדות, פאבים, ייצור יינות ותרבות ה'גורמה'. פליישר ואנג'ל (1999) מציינים כי לעומת 500 בתי קייט שהיו בכל הארץ בשנת 1986, הרי בשנת 1999 נאמד מספרם ב־6,000, 80% מהם בצפון הארץ. אין ספק שזוהי תרומה כלכלית חשובה לתושבי הצפון.

מקורות

Clout H.D. (1972), *Rural Geography*, Pergamon Press, Oxford.

Coppock J.T. (1977), *Second Homes: Curse or Blessing?*, Pergamon Press, Oxford.

Lichtenberger E. (1975), *The Eastern Alps, Problem Regions of Europe*, Oxford Univ. Press, London.

בר־גל י' (1975), **שימושי קרקע חקלאיים במושבות קטנות**, חיבור לשם קבלת תאר דוקטור לפי־לוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים.

זילברגרג ר' (1973), **תפרוסת האוכלוסייה בישראל 1948-1972**, ירושלים.

הארץ, 2.5.81 "בית קייט לישראלי המתעשר".

הסוכנות היהודית לארץ־ישראל, המחלקה להתיישבות כפרית (1976), **תוכנית פתוח איזורית כוללת גוש שגב**; (1979), **אפשרויות להתיישבות כפרית** , חבל הצפון, חיפה.

חבקין ד' ואחרים (1980), **תוכנית פתוח לחיפה רבתי – לטווח בינוני**, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, המרכז לחקר העיר והאיזור, הטכניון, חיפה.

לשכה מרכזית לסטטיסטיקה (1980), **רשימת היישובים אוכלוסייתם וסמליהם**, סידרת פרסו־מים טכניים 48, ירושלים.

לשכה מרכזית לסטטיסטיקה (1980), **שנתון סטטיסטי לישראל**, ירושלים.

מבקר המדינה (1981), **דו"ח שנתי**, ממשלת ישראל, ירושלים.

משרד הפנים, משרד האוצר (1972), **תוכנית לתפרוסת גיאוגרפית של אוכלוסיית ישראל בת 5 מיליונים**, חוברות א', ב', ירושלים.

סופר א' (1977), "מי יבנה בית בגליל", **קו חדש** 71, עמ' 17-19.

סופר א' (1977), "נצרת – אגד ערים גלילי בהת־הוותו", **נופים** 9-10, עמ' 187-196.

סופר א', קיפניס ב' (1980), **אטלס חיפה והכרמל**, חיפה.

פליישר ע', אנג'ל י' (1999), **הנופשים באירוח הכפרי – סקר עמדות ונאמנות למוצר**, הקרן להנצחת יאיר אנג'ל, האוניברסיטה העברית ירושלים.

קיפניס ב' (1978), הפוטנציאל לפתוח מגורים עירוניים בציר הגבעות, החברה ליישום בע"מ, אוניברסיטת חיפה.

רייכמן ש' (1972), "לשאלת הקביעה של יחידת החקירה הגיאוגרפית", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, כרך ח', עמ' 91-100.

רכס א' (1977), **ערביי ישראל והפקעת הקרקעות בגליל**, מכון שילוח, תל אביב.

שחר א' (1974), "מגמות התפתחות ומבנה מרחבי של אגד הערים בגוש דן", **עיר ואיזור**, כרך ב', חוברת 2, עמ' 3-12.

• מקור: "אופקים", כרך 5 (1982), עמ' 49-54 •

פרק בהתיישבות החקלאית בישראל: המקרה החריג של יקנעם

פרץ לוינגר ויעקב מעוז

בתחילת שנות השלושים עבר שטח של כ־17,000 דונם בחלקו הצפוני־מערבי של עמק יזרעאל לבעלות יהודית ותוכנן להתיישבות. בספרי האחוזה של ממשלת המנדט הבריטי היה רשום האיזור בשם "קירי וקמון" ושמו הוסב ליקנעם, שנגזר מהשם 'יקנעם לכרמל' (יהו' יב, כג). גבולו במזרח הוא אפיק נחל הקישון, בצפון אפיק נחל יקנעם (ואדי מילך), להוציא בליטה צפונה מהאפיק המגיעה למורדות הכרמל.[1] רצועה של כ־3,200 דונם הופרשה לקיבוץ הזורע וכך הפך אפיק נחל השופט לגבול הדרומי של יקנעם. כ־1,700 דונם הוקצו לשיכונים. השטח הנותר, כ־12,400 דונם שיועד למושבה יקנעם, הוא נושאו של מאמר זה.[2]

האיזור מתחלק לשטח מישורי ולשטח הררי. כביש חיפה מגידו החוצה אותו עובר בגבול בין מישור להר, וביניהם עוברת רצועה מוגנת מהצפות בעונת הגשמים. רצועה זו לצידי הכביש נועדה ל'מחנה', דהיינו, השטח בו מוקמו מבני המגורים והמשק של היישוב (איור 1). השטח המישורי בגבולותיו המתוארים כולל כ־5,300 דונם. בנקודה הנמוכה במזרח לאורך אפיק הקישון, רומו 25-30 מ' מעל פני הים, ובנקודה הגבוהה לאורך הכביש במערב 48-50 מ'. כמות המשקעים הממוצעת היא כ־650 מ"מ בשנה. אדמת המישור כבדה ובעלת כושר חלחול לקוי. איזור הגבעות משתרע על 6,000 דונם, למעט הקרקעות שנועדו לשיכונים. היא מנוקזת היטב ובעלת תכולת גיר גבוהה. המדרונות המזרחיים הגובלים בכפר תלולים ומסולעים ואינם ראויים לעיבוד. באיזור מצויים מעיינות, מהם שניים נובעים כל השנה. הגבעות הטרשיות מגיעות לרום של 56 עד 235 מ' (החקלאים נאלצו, איפוא, להתגבר על הפרש גובה של כ־150 מ' בדרכם לחלקה). התנאים הפיסיים כללו שטח רחב יחסית המחולק לשני איזורים שונים זה מזה מבחינת גישה, שיפו־עים, עומק אדמה וטיב הקרקע. המישור – לב האדמה החקלאית – מבותר על ידי נחלים ונתון להצפות, בעוד שהגבעות מתאימות רק בחלקן לעיבוד חקלאי. השטח שהתאים לבניית המחנה נחצה על ידי כביש ארצי שחיבר לפני שנים את חיפה וירושלים.

רכישת הקרקע

קרקעות יקנעם נרכשו בידי יהושע חנקין, ממשפחת סורסוק מביירות וממשפחת חורי מחיפה. תהליך הרכישה נמשך יותר מעשר שנים. על הבעיות הרגילות של

קשיי מימון, סרבול ביורוקרטי ומשפטים, נוספה פשיטת רגל של משפחת חורי. העברת הבעלות נעשתה רק בשנת 1934, לאחר הכרעת כונס הנכסים.

חברת הכשרת היישוב שחנקין היה אחד ממנהליה, הוקמה, כידוע, בידי התנועה הציונית לרכישת קרקע עבור התיישבות יהודית והעברתה לידי קרן קימת.[3] ברם, חנקין רכש שטחי קרקע גם עבור גופים אחרים. אלה לא עמדו תמיד בהתחייבויו־תיהם הכספיות ואז באה קק״ל תחתיהם. במקרה של יקנעם קרה, כנראה, דבר הפוך: החברה או קק״ל לא יכלו, או לא רצו ליטול על עצמם את ההתחייבויות של חנקין כלפי המוכרים. חנקין החליט, על כן, לשווק את הקרקעות בצורת נחלות למתיישבים, במחיר הנמוך יחסית של 450 לא״י עבור חמישים דונם.[4] כך קרה שהבעלות על אדמות יקנעם הפכה פרטית ומפוצלת בין בעלים רבים. הדבר לא היה מותנה בהתיישבות הקונה על הקרקע או בתנאי שעליו לעבד את אדמתו. מסתבר שהדבר יצר בעיות לגבי התכנון בעתיד.

בדומה לאחוזות אחרות בבעלות משפחות ערביות עשירות, היו אדמות יקנעם מעובדות בידי אריסים, רובם תושבי הכפר קירי ליד נחל השופט. עד 1934 לא הצליח חנקין לפנותם מהקרקע. רובם סירב להצעות הפיצויים, מצב שנמשך עד פרוץ המאורעות ב־1936. אחרוני האריסים עזבו את השטח רק ערב הקמת המדי־נה.[5]

ההתנחלות

ב־1935 התנחלו ביקנעם קרוב למאה מתיישבים. לא היה ביניהם קשר קודם והם חסרו את הרקע האידיאולוגי של ההתיישבות העובדת. רובם היו עולים חדשים בני העלייה החמישית, מיעוטם ותיקי העליות השלישית והרביעית ואף מן העלייה השנייה. למתיישבים הראשונים ניתנה עדיפות בבחירת החלקות, ונראה שלא כולם התכוונו להקים משקים. הם גידרו את מגרשיהם, הקימו צריף או מבנה ארעי וציפו לבאות.

זמן קצר לאחר ההתנחלות פרצו מאורעות הדמים. מסביב ליקנעם נמצאו כפרים ערביים חזקים, וקיבוץ הזורע שהתנחל אף הוא באותו זמן, היה עדיין קטן. חברת הכשרת היישוב יכלה להקצות למתיישבים מגרשים בני 2.5 דונם ואדמה חקלאית באיזור הגבעות בלבד.

האפשרות היחידה שעמדה בפני המתיישבים הייתה נטיעת מטע בעל, אולם פרנסתם המיידית הייתה צריכה לבוא ממקור אחר. צירוף שני הגורמים – מצב בטחוני רעוע והיעדר בסיס כלכלי – הניע רבים לנטוש, ובכפר נותרו רק חמישים וחמש משפחות. הערבים שמרו לעצמם חזקה על מגרשיהם, אותה המירו לבעלות רשומה בספרי האחוזה. כך נוצרה בעיה נוספת של בעלים נעדרים אשר אינם משתתפים בפיתוח הכפר, אך עתידים להופיע באחד הימים כדי לתבוע את חלקם.

שלוש שנים התקיימו המתיישבים ללא אדמת מישור, טיפחו מטעי שזיפים

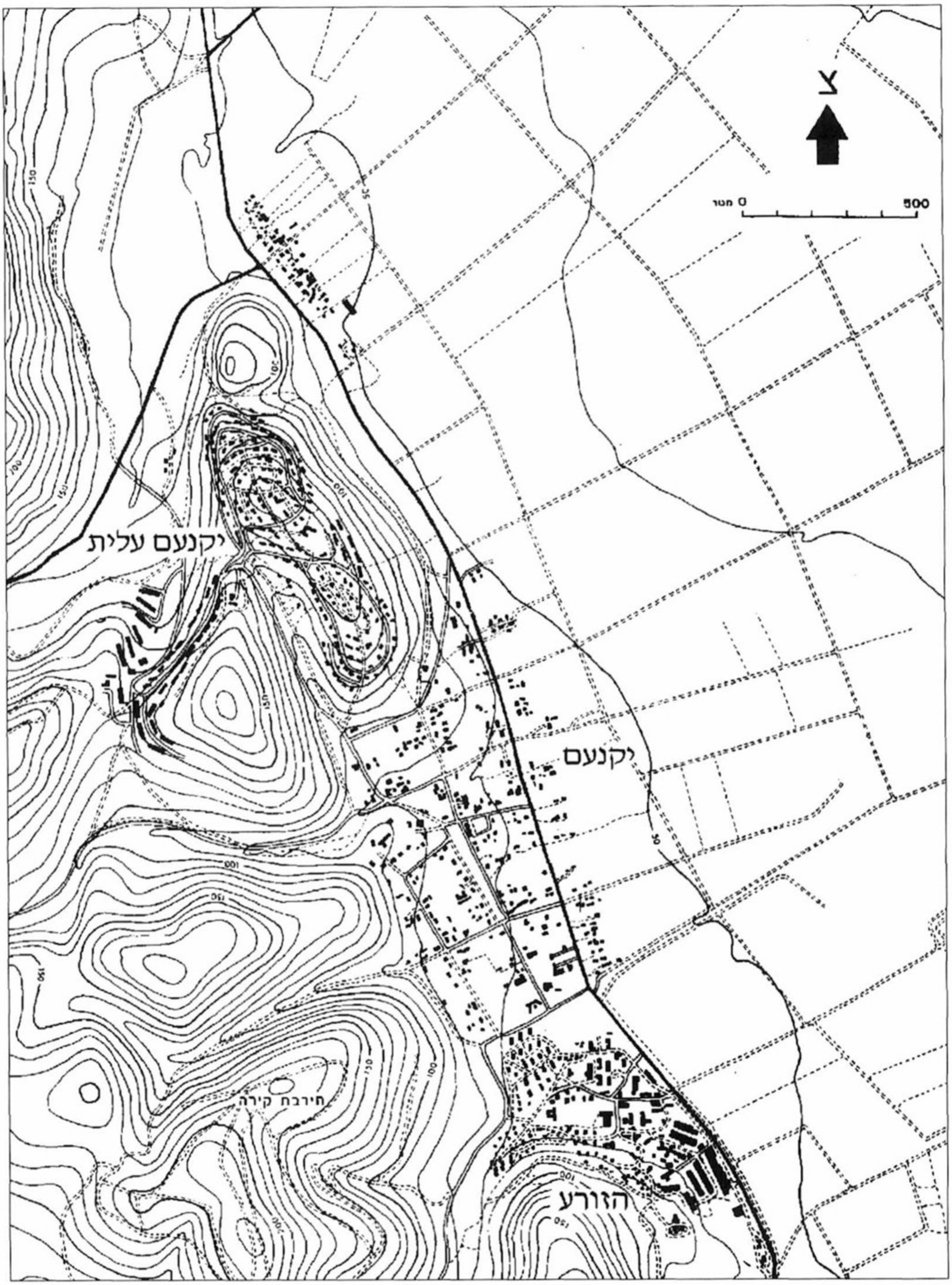

איור 1. איזור יקנעם

בגבעות והתפרנסו מעבודות חוץ. בסתיו 1938 בוצע פסק דין לגבי פינוי האריסים, וכך נתאפשרה הקצאה של חלק מאדמות המישור, אולם מגבלות הקרקע ודלדול האמצעים עקב שנים ללא פיתוח, החריפו את המצב הכלכלי.

חלק ניכר של המטעים הכזיב, והמגרשים הצמודים לבתים היו קטנים מדי, אף לפי אמות מידה של אז. אדמות המישור הניבו יבולים זעומים בגלל בעיות ניקוז, ופיצול הנחלה מנע עיבוד יעיל. בעיות אלו חייבו תכנון מחדש של היישוב, שנעשה בשנת 1945, עשר שנים לאחר ההתנחלות.

מכירת הנחלות לקונים פרטיים קבעה למעשה את אופי ההתיישבות לפי דגם המושבה, וחסמה את האפשרות להתיישבות במתכונת הקיבוץ או המושב. בעלות פרטית של המתיישב על אדמתו הייתה ועדיין מנוגדת לעקרונות המושב.[6] המושג 'מושבה' משמעותו יישוב חקלאי ללא יומרות של דפוסי חיים והתנהגות ייחודיים, כגון שוויון ועזרה הדדית, ושליטה בידי אגודה שיתופית.

יקנעם חסרה מסגרת ארגונית ודפוסי התנהגות בהתאם לעקרונות מוגדרים. כל אחד יכול היה לגור בה אם לרשותו היה הכסף הדרוש. חוסר אחידות זה סיבך את הגיבוש החברתי, במיוחד לנוכח הקשיים שבהם נתנסו המתיישבים. זאת ועוד, איזור עמק יזרעאל יושב בעיקר בידי קיבוצים ומושבים שהיו מאורגנים במסגרות תנועתיות. ליקנעם חסרו מסגרות ארגוניות דומות והיא הייתה כעין נטע זר בסביבה.

לעובדה זו הייתה משמעות מבחינת אספקת שרותים והיכולת להתמודד עם בעיות יום יומיות. דגם המושבה נקבע, איפוא, כתוצאה בלתי נמנעת של מכירת החלקות לאנשים פרטיים.[7]

הנחלה

ההכרעה לטובת מושבה אחת לאורך ציר הכביש צמצמה למעשה את האפשרות להקצאת חצרות משק גדולות. רצועת הקרקע המתאימה לבניית בתים ומבני משק לא הותירה מקום אלא לחצר של שניים וחצי דונם, שטח מספיק להקמת המבנים ולקצת ירקות ועצי פרי. גודל החצר לא ענה על הדרישות של משק מעורב המושתת על רפת חלב, מאחר שבחורף אי אפשר היה לספק ירק מהשדות המוצפים. גודל הנחלה והרכבה מקרקעות המישור והגבעות אילצו את המתכנן לפצל את החלקות, ונוצר פיצול מוגזם, בין השאר בשל גודל היישוב שהשתרע על 12,400 דונם, לעומת התוכנית המקובלת של כ־80 נחלות המשתרעות על שטח של כ־4,000 דונם. למתיישבים ניתנה, כזכור, הזכות לבחור בחלקות, אך מאחר שרוב השטח במישור היה תפוס עדיין בידי אריסים, יכלו לבחור רק מתוך שטח מצומצם פנוי, בעוד שבגבעות בחרו בעמקים הפנימיים, המרוחקים אומנם, אך טובים יותר מבחינה חקלאית.

גורם המרחק במשק המשפחתי

שני מאפיינים של המשק המעורב הם: ריבוי הענפים המשלימים זה את זה באספקת תשומות הדדית, וניצול כוח העבודה של בני המשפחה. משק כזה מחייב פעולות רבות של הובלת ירק, חציר וקש, גרעינים וכד׳. אופי התכנון הפיסי נבע מהפעילות האינטנסיבית של משק כזה. הרפת והפרות היו עוגן שקשר את בעל המשק לקרקע. מדי יום נקצר הירק והובא לאבוסים בעגלה. אחרי כל חליבה הובאו כדי החלב למחלבה, ומדי יום הוצא הזבל מהרפת. המספוא והפלחה היו למעשה ענפי עזר של הרפת והלול ולא חסרו גם מטעים וירקות, ברובם גידולי שלחין. ההשקיה נעשתה בהצפה ועם הכנסת הממטרות נדרשה העברת צינורות מתמדת והגעה לשדה לפתיחת הברזים וסגירתם. ההשקיה עודדה עשבי בר וחייבה עישוב, עידור וקילטור. כמושבה לא נדרשה יקנעם להימנע מהעסקת פועלים, אולם עם משק של 50 דונם בלבד יכלו לצפות להכנסה נאותה רק מעבודה עצמית. בשטח הגדול של יקנעם, עם הבדלי הגובה בגבעות והצפות במישור, פיצול הנחלה לחמש חלקות היה לרועץ. הזנחת גורם המרחק בתכנון הפיסי של הכפר הייתה בעיה שהוחמרה אף יותר בשלב פיצול החלקות.[8]

לבד ממאתיים וחמישים החצרות נזקקו המתכננים לאלף חלקות – מחציתן במישור ומחציתן בגבעות – כדי להקצות מתוכן ארבע לכל נחלה. במישור הוקצו חלקות בנות 9.5 ו־12.5 דונם, כאילו היה זה לוח חלק וישר, בלי לקחת בחשבון את התאמת החלקות לטופוגרפיה. רוב החלקות נגזרו בניצב לשיפוע הראשי של המישור הנוטה מזרחה אל הקישון, והצד הארוך של המלבן היה ניצב למדרון (איור מס׳ 2). החריש בתלם הארוך מגבול החלקה פנימה, יצר במשך הזמן שוליים גבוהים שמנעו את ניקוז המים והחריפו את בעיות אטימות הקרקע.

החלוקה באיזור הגבעות התחשבה בדרך כלל בטופוגרפיה ולא נוצרו בעיות ניקוז. לעומת זאת, בלט השוני בין החלקות מבחינת טיב הקרקע, והיו בעיות סחף במקרים בהם נגזרו חלקות במקביל לשיפוע. עם הפסקת עיבוד המטעים חזרו המדרונות למצבם הטבעי ובחלקם ניטע יער.

התכנון והארגון החברתי

יקנעם לא נבדלה ממתכונת המושב מבחינת התוכנית הכלכלית או שוויון בהקצאת אמצעי ייצור, כמו קרקע ומים, אך למעשה התוכנית נשארה על הנייר בלבד. בתו־כנית לא נחזו כלים ארגוניים לאספקת תשומות ולשיווק התוצרת. למרות זאת, הקימו המתיישבים ביוזמתם מסגרת וולונטרית בצורת אגודה שיתופית, שלקחה על עצמה בעיקר תפקידים מוניציפליים בתחום החינוך והביטחון. כך נוצר קשר למוסדות ארציים, לוועד הלאומי ולארגון ההגנה. האגודה מילאה גם תפקידים אחרים, כגון ייצוג כלפי המוסדות או הקצאה של אדמות המישור. בהמשך נוסדה אגודה חקלאית, וקבוצת המתיישבים שהייתה מגוונת מבחינה עדתית, תרבותית ופוליטית, התגבשה לקהילה מלוכדת.

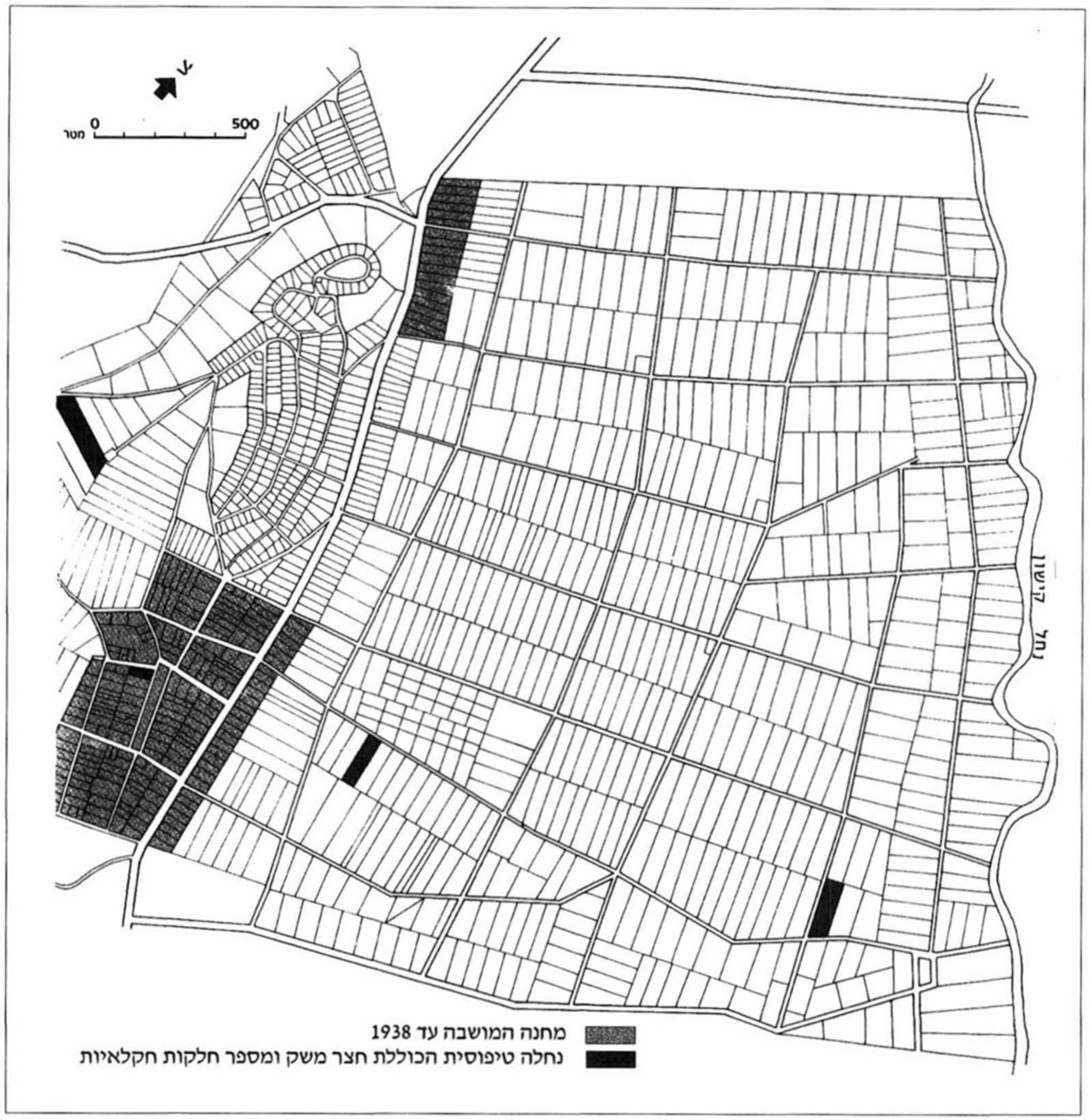

איור 2. הפרצלציה של משבצת הקרקע של יקנעם. נחלה לדוגמה (מסומנת בשחור) מורכבת ממספר חלקות במישור ובאיזור הגבעות ומחצר משק בשטח המחנה

התכנון מחדש

המרחקים הגדולים לחלקות, אי התאמה של אדמת הגבעות ובעיות הניקוז במישור, גרמו ליבולים נמוכים והתישו את כוחות החקלאים. בעיית האריסים עיכבה גם היא את פיתוח המשק ופגיעות חוזרות ונשנות של עדרי הערבים גרמו להוצאות שמירה גבוהות. במקום המושבה הגדולה המתוכננת נוצר כפר קטן של 55 משפחות, מהן עסקו בחקלאות כעשרים משפחות בלבד, בתום העשור להתנח־לות. ב־1942 הגיעו החקלאים הנותרים להכרה, שרק ביטול התכנון המקורי ושינוי אופי הכפר יוכלו למנוע את נטישתו. לאחר משא ומתן עם המוסדות, גובשו פרטי הארגון מחדש, ובקיץ 1945 הוחל בביצוע, שכלל שלושה היבטים: חברתי, כלכלי ופיסי.

מניסיונם הכירו המתיישבים הוותיקים בחשיבותה של אגודה חקלאית, מאור־גנת היטב ונשענת על תמיכת מוסדות ארציים. אולם מן הנמנע היה להגיע ביקנעם לאגודה ריכוזים מעין זו, בעיקר בגלל אלה שלא השתתפו ביוזמת הרה-תכנון. עם זאת, התלכדה הקהילה לקבוצה ראשונית, אשר ראתה באגודה החקלאית לא רק אמצעי כדי להתגבר על המגבלות שנוצרו, אלא אורח חיים המבוסס על שותפות גורל. כך הונח היסוד לצורה ארגונית מיוחדת הכוללת, מצד אחד, אגודה המת־פקדת כמו במושב, ומצד שני אוכלוסיה של תושבים לא חקלאיים. שני המגזרים שותפים במסגרת המעניקה שרותים מוניציפליים והם מאוחדים בשאיפה לניהול תקין של הקהילה. במרוצת השנים 1945-1952 הצטרפו לאגודה עוד חמישים משפחות. מבחינת הכשרתם היו אחידים אף יותר מאשר המתיישבים הוותיקים. האגודה המשיכה באותה דרך של הבנה הדדית, שאליה הורגלו המתיישבים הוו־תיקים בעשור הראשון, וכך נשמרה פתיחות בנושאי ארגון וניהול על סמך גישה עניינית וללא דיעות קדומות.

מטרה חשובה של הארגון מחדש הייתה הגברת הזיקה אל המוסדות המיישבים כדי לאפשר גישה קלה יותר למקורות מימון ואשראי. דגם המשק נשאר כמקודם מעורב אורגני, אך התוספת של קרקע במישור, זכויות מים והזרמת הון, תרמו רבות להצלחת התכנון מחדש. מעתה כללה הנחלה 50 דונם, מהם 5 דונם חצר, כ־17 דונם אדמת שלחין במישור וכ־28 דונם אדמות בעל – כל אלה במישור לאור הניסיון השלילי עם אדמת הגבעות.

מוקד התכנון היה הכפלת שטח החצר וקירוב אדמת השלחין לשם חיסכון בהולכה והובלה. הניסיון הראה, שנחלה בת 50 דונם יכולה לשמש בסיס ליחידה משקית, כאשר כמחצית השטח מעובדת בשלחין והמרחקים מאפשרים את ניצול כח העבודה של המשפחה. התכנון מחדש היה כרוך בארבעה תנאים הכרחיים: א. נטישת אדמת הגבעות; ב. הגדלת חצר המשק לחמישה דונם; ג. הקצאת חלקת שלחין של 20 דונם בערך בקירבה מירבית לבית; ו-ד. ניקוז המישור. מן הראוי לבחון תנאים אלה ביתר פירוט:

נטישת אדמת הגבעות: מאחר ששרידי המטעים הוזנחו ועיבודם היה ממילא

למעמסה, לא היה קשה לוותר על אדמת הגבעות. מחצית השטח – כ־200 דונם – היו שייכים לבעלי נחלות נעדרים והם עובדו בידי חברה קבלנית. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, פסקו התשלומים לקבלנים והמטעים הוזנחו. חלק גדול מאדמת הגבעות עבר לרשות מושב עין העמק וחלק אחר נועד למרעה. עדיין נשארו עדרי אריסים שאיזור המרעה העיקרי שלהם היה בגבעות, ורק עם עזיבת אחרוני הארי־סים בשנת 1948, נתאפשר ניצול השטח במלואו. שרידי המטעים נעקרו, השטחים גודרו ונעשו פעולות לשיבוח המרעה הטבעי.

חקלאי יקנעם הכשירו תחילה את שטח המרעה כמפעל משותף לכל משקי הבקר בכפר, אך במשך הזמן המשיך בעיקר ענף הצאן לנצל את המרעה. שטח הגבעות נותר, איפוא, כמשאב שולי ולא נכלל בהקצאת הנחלות. עם החידושים באגרו־טכניקה, התברר שניתן להתגבר על תכולת הגיר הגבוהה ולגדל מטעים וכרמים גם בקרקע רדודה בעזרת השקיה בטפטוף. החלחול הטוב של אדמת הגבעות וטמפרטורות החורף הנוחות, אף היוו יתרון לעומת אדמת המישור, בעוד שהמיכון החקלאי הפחית מחשיבות המרחקים שהיוו קודם לכן אילוץ חמור.

הגדלת חצר המשק

מעטים שיערו שחצר תהפוך במשך הזמן צרה מלהכיל את בנייני המשק,[9] אך הגדלת החצרות במסגרת התכנון מחדש הייתה אפשרית רק באותם המקרים בהם הסכים בעל המגרש השכן למוכרו לקק״ל, או כאשר נותרו מגרשים בידי חברת הכשרת היישוב בגלל ביטול חוזים. מכל מקום, כל פתרון ליצירת מגרשים של 5 דונם היה צריך לחפוף את התוכנית המקורית, מאחר שלא ניתן היה לבטל את החלוקה המקורית למגרשים של 2.5 דונם שהיו רשומים על שם הבעלים שקנו אותם. אולם פעולות הרכש של הקק״ל לא הספיקו כדי להכפיל את שטחן של כל 80 החצרות כנדרש על פי התוכנית.

במספר מקרים אפשר היה להגדיל את החצר על ידי הוספת קרקע מתוך החלקה החקלאית הגובלת במגרש. פתרון כזה נתאפשר רק ב־17 מגרשים, בחלק הצפוני של המושבה, ובאופן כזה נוצר למעשה כפר שני, מרוחק כ־20 ק״מ מהמרכז, מרחק בעייתי כל עוד התחבורה הייתה בהליכה, באופניים או בעגלות וסוסים. באותה תקופה נבנתה שם מעברת עולים, דבר שיצר רציפות מסויימת, אך עם חיסול המעברה ב־1955, נשאר שטח בלתי מאוכלס בין שני חלקי הכפר. רוב המגרשים בין הבתים הקיצוניים משני צידי הכביש הראשי היו ועדיין נמצאים בבעלות פרטית. מאז 1980 הולכים ונמכרים מגרשים אלה ומתחילה תנועת בנייה אשר סוגרת בהדרגה את החלל בין שני חלקי היישוב. הערבוביה של משקים עם מגרשים פרטיים היא בעייתית אומנם, אך מגמת הרה תכנון הייתה להפיק את הטוב ביותר בנסיבות הנתונות, פשרה בין הרצוי והמצוי.

החלקה החקלאית

הקצאת החלקות החקלאיות במישור הייתה חייבת אף היא להתבצע במסגרת הפרצלציה המקורית, למרות שחלק מאדמות אלה היה שייך לאנשי המקום שלא נצטרפו ליוזמת הרה תכנון. נוסף לחצר המשק ואדמת השלחין הוקצו לכל נחלה עוד כ־28 דונם אדמות בעל במישור. עיבוד שטחי הבעל נעשה במשותף, כאשר הניקוז מהווה גורם מכריע, כי היעדר ניקוז היה מפלה את החברים שחלקותיהם היו הגרועות מבחינה זו. עם הזמן התמסד העיבוד המשותף, גם כאשר אדמות הבעל הפכו לשלחין בעזרת אספקת מים והסדרת הניקוז.

ניקוז המישור: הפרצלציה הסכמטית לגושים מלבניים, תוך התעלמות מקווי גובה ואפיקי זרימה, השאירה מקום רק לפתיחת תעלות ניקוז לאורך הדרכים. כך נמנעו אמנם הצפות באפיקים, אך לא סולקו עודפי המים מתוך החלקות. בחלק מהתעלות נגרפה האדמה וחסמה את זרימת המים, ונדרשו השקעות ניכרות לבנית מדרגות בתוך התעלות ולהעמקת אפיק הקישון. בעיות אלה נפתרו בשנות השישים עם הכנסת שיטות ניקוז חדישות באמצעות צינורות פלסטיק.

סיכום

מאז 1952 לא חלו שינויים בתוכנית הכפר. הנחלה מוגדרת גם כיום כמשק עם מכסת קרקע של 50 דונם, כולל חצר משק, שטח שלחין ושטח בעל. הפרצלציה נשארה ללא שינוי, אם כי חלקות בודדות עוד מועברות מדי פעם מבעלות פרטית לבעלות ציבורית.

לעומת זאת, חל שינוי משמעותי במסגרת הפורמלית בעקבות התמורות בחקל־אות. המשק המעורב האורגני הוסב למשק מתמחה, וענפים הורחבו בעזרת מיכון והשקעות הון. בתנאים אלה נוצר פער חמור בין היקף הייצור לבין יחידת המשק הקטנה עם מכסת קרקע מפוצלת ומכסת מים מוגבלת.

הנסיבות ההיסטוריות, הגיאופיסיות והחקלאיות ביקנעם עודדו את הנכונות לעיבוד משותף, והאגודה החקלאית ידעה לעמוד על העיקרון שעל המתיישב להחזיר את הקרקע כאשר אינו יכול או מעוניין לעבדה בעצמו. בשנים הראשונות המשיכו המשקים לעבד את חלקותיהם בעיקר לצורך מספוא וירקות. אולם עד מהרה גברה ההכרה שעדיף עיבוד של גידול אחיד בגושים גדולים. חצר המשק – המקום עליו נבנו בתי המגורים לדור ההמשך ורוב מבני המשק, מהווה עדיין את אחד המרכיבים הקשיחים ביותר בתוכנית הפיסית של הכפר. החצר ביקנעם הייתה חסרה עתודת שטח להקמת מבני משק, ורק בחצרות הגובלות בחלקות החקלאיות נמצאה אפשרות לצרף עתודה כזו.

בעיה מיוחדת הם בנייני משק פעילים, הגובלים עם מגרשים אשר בעליהם אינם חקלאים, הגורמים לחיכוכים. מאז תחילת שנות השבעים נבנים בתים על מגרשים פרטיים רבים, אשר בתקופת הרה תכנון היו עדיין ריקים. מצד אחד, זהו פתרון לבעיית הבנים המבקשים להישאר בכפר. מצד שני, נוספים משתכנים

שהמגורים בכפר קוסמים להם, שאינם חברים באגודה החקלאית והיום הם כבר רוב האוכלוסיה. שאלת השיכון לבני המקום שאינם בנים ממשיכים נשארה עד כה בלי פתרון.

מספר הנחלות המתוכנן הוא קבוע ואינו ניתן לשינוי, מאחר שתקנות ההתייש־בות מונעות חלוקת מגרשים או איחוד נחלות, ואלו שתקנות הבנייה מנציחות את תמונת המצב של מגרשים פרטיים. הרה תכנון לא שינה את הפרצלציה המקורית, אלא השתמש בה לשם הגדלת חצרות המשק. במהותו הוסב הכפר ממושבה בת 250 נחלות ליישוב של 80 נחלות בתוך שכונת מגורים כפרית היכולה לאכלס כ־200 משפחות. הפיקוח על ביצוע התוכנית נעשה בעזרת האגודה החקלאית ותקנון בנייה מחמיר. המגרשים הפרטיים שנשארו מחוץ למסגרת הרה תכנון איפשרו קליטת אוכלוסייה צעירה, שלא במסגרת האגודה החקלאית. שתי המער־כות, האחת שריד התכנון המקורי והשנייה פרי הרה תכנון, פעלו עד כה תוך הבנה הדדית. העתיד יגיד אם האיזון ביניהן יתמיד.

הערות

1. חשיבותו של שטח זה שהוא חלק מהכרמל, על אדמתו המחלחלת מנוקזת נובעת מכך שהוא מכיל עורק מי תהום המזין את בארותיה הראשונות של יקנעם.

2. כל השטחים מעוגלים ומתייחסים להקצאת המקוריות. במרוצת הזמן הופרשו אדמות נוספות ליעדים שונים, כגון קיבוץ הזורע, מושב עין העמק ומחנה מנסורה.

3. על פעולותיה של חברת הכשרת היישוב ראה בין היתר: פז ס׳ (תשכ״ג), **זכרונות**, חיפה; אשבל ע׳ (תש״ל), **ששים שנות הכשרת היישוב**, חברת הכשרת היישוב.

4. ראה קרק ר׳ (תשמ״א), ״הבסיס הגאוגרפי בהשקפתו של יהושע חנקין״, **מחקרים בגאוגר־פיה של ארץ ישראל**, י״א, עמ׳ 101-114.

5. מ־1939 עד 1945 נמשכו הפינויים בצורה מקוטעת ובחלקות מפוזרות. השטחים האחרו־נים – כ־1,200 דונם – פונו רק ב־1948.

6. רוקח א׳ (1978), **התיישבות כפרית בישראל**, הסוה״י לא״י, המחלקה להתיישבות כפרית, ירושלים.

7. D. Weintraub, M. Lissak and Y. Azmon (1969), *A Moshava, Kibbutz and Moshav: Patterns of Jewish Rural Settlement and Development in Palestine*, Ithaca, NY, ראה גם קליאוט נ׳ (תשמ״א) ״המבנה המרחבי של קיבוץ, מושב ומושבה – המפגש בין יעילות טכנית לסדר חברתי״, **מחקרים בגאוגרפיה של א״י**, י״א, עמ׳ 115-132.

8. הנושא של פיצול הנחלה המשפחתית לצורך ריכוז סוגי הגידולים על פי סוגי הקרקע נדון בתוך: ילן ע׳, מעוז י׳ וקם, ל׳ (1963), **חלוקת קרקעות בתכנית הכפר החקלאי הקואופרטיבי**, קורס לתכנון חקלאי ופיתוח אזורי, חיפה. ראה גם ילן ע׳, מעוז י׳ וקם, ל׳ (1964), ״השפעת הייעול הארגוני והטכנולוגי במשק החקלאי על בינוי יישובים מפוזרים ומרוכזים״, **חקלאות בישראל** 5, עמ׳ 15-19.

9. מעוז י׳, פלאי ד׳ ולוינגר פ׳ (1980), **התכנון הפיסי של המושב בעדן ההתמחות**, פרסומים בבעיות פיתוח איזורי מס׳ 03, רחובות. ראה גם פרימן נ׳ ופורת י׳ (1980), **הלכה ומעשה ברה תכנון המושב – מיושם בכפר הס**, משרד החקלאות.

• מקור: ״אופקים״, כרך 8 (1983), עמ׳ 27-47 •

התמורות במרחב הכפרי בישראל

דוד עמירן

מבוא

עד לעידן העיור המואץ במחצית השנייה של המאה הקודמת, הייתה הבחנה ברורה למדי בין היישוב הכפרי לבין היישוב העירוני, הן בתפקוד היישובים והן בגודלם. מאז הלכה וניטשטשה הבחנה זו בארצות רבות, ובעיקר ב'עולם המערבי'. מאז מלחמת העולם השנייה נמצאים מי שמוותרים על ההבחנה המסורתית בין עיר וכפר (בניגוד לעבר העיר תופסת את המקום הראשון) ומכירים בקיומו של רצף עירוני־כפרי (urban-rural continuum) (Pahl 1966).

תופעה זו של טשטוש המושגים בין עיר לכפר, באה לידי ביטוי בצורות שונות בארצות רבות ואינה בבחינת גזירה משמים. המתכנן חייב לתת את דעתו עליה ולהחליט אם יש לעודדה או לרסנה. באיזורים רבים שעברו התפתחות מעין זו ניתן להבחין בהרס של המרקם היישובי. בפריריות של קנדה, למשל, ניתן למצוא איזורים שלמים שנדלדלו מתושביהם; יישובים רבים ירדו מתחת לסף הגודל המי־נימאלי הדרוש לקיומם של שרותים חברתיים, כמו בית ספר, שרותים רפואיים, דואר ושרותים חברתיים ומסחריים אחרים (Dale 1972). לעומת זאת מסתמן היום בערים רבות בארה"ב תהליך הפוך, שבו חלק מן האוכלוסייה המבוססת חוזר מן 'הפרברים' אל מרכזי הערים, העוברים תהליך של שיקום ואכלוס מחדש.

בישראל ניתן להבחין בתהליכים דומים, אלא שהם החלו להתרחש בפיגור של שנים עד שלושה עשורים, לעומת ארצות צפון אמריקה.

הכפר היהודי

אבות התנועה הציונית הקימו בישראל מערכת מסועפת של יישובים כפריים. לכפרים אלה היו שלושה יעדים, המדורגים להלן לפי סדר חשיבותם: א. יצירת בסיס חקלאי שיספק את צורכי היישוב היהודי המתחדש; ב. צמיחתה של שכבה רחבה של עובדי אדמה שיהוו בסיס חברתי 'בריא', במקום העיסוק הרווח במסחר ובמקצועות עירוניים אחרים אליהם נקלעו היהודים בגולה; ג. התנחלות לשם השגת מטרות פוליטיות בחלק מן האיזורים.

מבחינה כמותית הישגי ההתיישבות הם מרשימים. מספר הכפרים היהודיים גדל מ־47 בשנת 1914 ל־110 בשנת 1931, ל־333 בשנת 1948, ל־693 בשנת 1972 ול־880 בעת המפקד של 1983. אולם מבחינת התכנים אין ההישגים כה חד משמעיים. לפי נתוני מפקד 1983 רק 9.8% מכלל האוכלוסייה היהודית הם תושבי כפרים, בעוד ש־90.2% הם יושבי ערים (לוח 1). מבחינת עיסוקם התמונה חמורה עוד יותר. אם

שנה	מספר הכפרים	מספר התושבים	תושבים כ־% מכלל האוכלוסייה היהודית
1914	47	12,120	12.9
*1931	110	46,140	26.4
*1948	333	110,600	15.4
*1961	695	251,800	13.0
*1972	722	263,800	9.8
*1983	880	329,100	9.8
1987	936	370,100	10.2

* מפקד

לוח 1. הכפרים היהודיים בישראל 1914-1987

מקורות: Gratz A. & Zanker (1947), *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, Jerusalem. בקי ר', גיל ב', מיוזם ה', סיקרון מ' (1955), רישום התושבים (תש"ט/8.11.1948) חלק א', ירושלים; שנתון סטטיסטי לישראל 39 (1988), לוח ב/11, 50-51.

שנה	מספר המועסקים בחקלאות	% המועסקים בחקלאות
*1926	(3,780)	19.9
*1931	27,017	15.5
*1961	99,717	14.5
1983	59,798	5.0
1987	59,798	4.8

* מפקד

לוח 2. המועסקים בחקלאות מכלל המועסקים היהודיים (1926-1987)

מקורות: Gertz & Zanker (1947), *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, Jerusalem. Mills E. (1933), Census of Palestine 1931, Vol.II. Alexandria, Table XVI.p.283. שנתון סטטיסטי לישראל 14 (1963): לוח י"ז/10, עמ' 500; (1988) 39, לוח י"ב/10, עמ' 342.

בעת המפקד החקלאי שנערך על ידי הסוכנות היהודית בשנת 1926, עסקו כ־20% מכלל המועסקים היהודיים בחקלאות, ובשנת 1931 עדיין עמד משקלם על 15.5%, הרי בשנת 1983 ירד חלקם ל־5% בלבד (לוח 2). הסיבה לכך נעוצה בהתייעלות החקלאות בישראל, המלווה בין היתר בהפחתה משמעותית של הביקוש לכח העבודה החקלאית, ובתהליך היציאה מן העיר אל הכפר, הרווח בעולם המערבי.

המעבר מהעיר אל הכפר הביא בין היתר לריבוי ניכר של כלי הרכב, שמספרם בישראל גדל מ־34,103 בשנת 1951 ל־881,999 בסוף 1987. מספר המכוניות הפר־טיות גדל באותן שנים מ־9,578 ל־696,712. מכאן שבשנת 1951 היה רכב פרטי אחד לכל 27 משפחות בעוד שבסוף 1987 היה רכב אחד לכל 1.6 משפחות.[1]

תוספת של 158 כפרים יהודיים בין השנים 1972 ל־1983 עומדת בסתירה בולטת לירידה המתמדת של המועסקים בחקלאות. תוספת יישובית זו, בשיעור של כ־

22% בשנים אלה, חייבה השקעות עתק להקמת התשתית הפיזית והחברתית, וכן השקעות שוטפות גבוהות לאחזקתם. מבחינה חברתית מעמיס מערך יישובי זה על חלק נכבד של האוכלוסייה עומס ניכר של יוממות ומביא גם לצמצום השהות בבית ובחיק המשפחה. במקרים רבים מביא מערך זה לתת רמה של שרותים, ולעומס כלכלי על המשאבים הציבוריים, בגלל סף הכניסה הנמוך ביישובים הקטנים מדי. בניגוד לכפר החקלאי, אין לתוספת הוצאות אלו הצדקה מבחינה תפקודית. הסיבה לכך היא שבניגוד להתיישבות הוותיקה אשר בין שלושת יעדיה, שצוינו לעיל, הוצג היעד התפקודי במקום הראשון, יעדה העיקרי של ההתיישבות החדשה הוא פוליטי בעיקרו.

ישראל של סוף שנות השמונים, שכלכלתה מחייבת אמצעי חיסכון נמרצים, חייבת לשקול היטב מה מותר להשקיע בפיתוח התשתית ובהפעלתה, הן ברמת היישוב היחיד והן ברמה האיזורית. לדעתי מוצדקת השקעה לפיתוחו ולרווחתו של יישוב כפרי **חקלאי** המייצר תוצרת חקלאית. אין ספק שהדבר מוצדק לגבי תשתית פיסית וחברתית לערים. אולי אין מנוס גם מקיומה של תשתית, ובמידה מצומצמת גם מפיתוחו של יישוב כפרי קיים שהיה בראשיתו כפר חקלאי ואשר המגזר החקלאי שבו נמצא בנסיגה או הוחלף במידה רבה במגזר תעשייתי, כפי שארע במספר רב של קיבוצים.[2] אין לדעתי כל הצדקה או הגיון תכנוני בהשקעה בתשתיתו של יישוב כפרי **חדש** המאכלס מראשיתו אוכלוסייה בעלת תפקוד עירוני, שהיא לרוב אוכלוסייה של יוממים. שרותים לאוכלוסייה כזאת כפופים לכלל הכלכלי של היתרון לגודל; עבורה קיימות ערים, ולא כפרים. אם קבוצת אנשים מסוימת עומדת על זכותה לגור בכפר, מן הדין שתישא בהוצאות המתב־קשות מכך ממקורותיה היא, ולא תיהנה מסבסוד ציבורי. הפעלת יישוב על בסיס של יוממות, הוא עניין של מותרות שאינו מתיישב עם הצורך בהבראת המשק. הוצאה על מותרות מעין אלה מעמיקה גם את אי השוויון החברתי והאיזורי משום שהיא מונעת השקעות הדרושות לפיתוחן ולהבראתן של ערי הפיתוח. מן הדין הוא שההיגיון התיכנוני ינחה אותנו בתחום זה.

בעבר הוקמו כפרים ערביים רבים בראש ההר, במקומות בלתי נגישים (אטלס ישראל, 1958, מהדורה ראשונה, מפה XI/2) כדי להתגונן בפני אויבים ובפני שוד־דים.[3] היום אין כל הצדקה להקים כפר חדש במיקום מעין זה. הקמתם של כפרים כמו כמון בראש הר כמון, המאוכלס במספר מזערי של משפחות, אך חייב סלילת כביש שאורכו קרוב ל־7 ק״מ, העולה 370 מטר מעל לכביש האיזורי ומעל לעיר הקרובה כרמיאל, ומצריך העלאת צינור מים ליישוב, וכל זאת ב־1980, אינה אלא אבסורד תכנוני. יחד עם העלות האמיתית של הנסיעה לכמון, יש בכך בזבוז משווע של הון ציבורי. כמון ומספר לא מבוטל של כפרים חדשים דומים בגליל, ביהודה ובשומרון, הם תעודת עניות להגיון היישובי, ומחדל תכנוני יקר. יישוב שבסיסו הכלכלי הוא החקלאות חייב להיות כפר. כפרים מחייבים בין היתר פיזור במרחב, כדי להצמידם לשטחי העיבוד שלהם ולמנוע תופעות כגון אלה של ׳איכרי מזוו־

דות' (suitcase farmers) בארה"ב (Kollmorgen & Jenks 1958).[4] בהיותה מעונינת בבסיס חקלאי מוצק ומבוסס, מן הדין הוא שהמדינה תספק לכפרים חקלאיים[5] תשתית פיסית וחברתית נאותה. כפר שהיה חקלאי בעבר ופנה במשך הזמן לעיסוק תעשייתי, במקום או באיזור, רשאי ליהנות מאחזקת התשתית ומהרחבתה, כל עוד קיים עיסוק חלקי בחקלאות המחייב זאת.[6] לסוג זה שייכים היום מרבית הקיבוצים ומספר יישובים נוספים.

אין דברים אלה אמורים לגבי יישוב כפרי חדש המתבסס מראשיתו על תעשייה, אם ביישוב עצמו ואם במרכז המצוי באיזור הכפרי.[7] צרכי התשתית המיוחדים שלו חייבים לקבל כיסוי מהמקורות התקציביים ובתהליך המקובל לגבי הקמתם של מפעלי תעשייה.

ולבסוף, כפרים חדשים שאינם מספקים תעסוקה במקום וחלק גדול מתושביהם יוממים לערים הראשיות - אגדי הערים תל אביב, חיפה וירושלים, אינם בגדר כפרים חקלאיים, אשר המשאבים הקובעים את הייצור בהם מחייבים את פיזורם במרחב, אלא יישובים מעויירים זעירים. הרצון של תושביהם ליהנות מ'איכות חיים כפרית' אינו מחייב את המדינה לממן את התשתית הפיסית והחברתית היקרה של יישוב עירוני זעיר שאיננו מגיע לסף כניסה של יישוב עירוני תקין, ולפי רצון תושביו גם אינו **צריך** להגיע לגודל מינימאלי זה. מן הדין הוא שהמדינה תשקיע בתשתית של כפר מעוייר מעין זה משאבים זהים לאלו שהיא משקיעה בחלק של העיר (או בשכונה בעיר) שבו גרות משפחות במספר דומה לזה של ה'כפר' הנדון. ההפרש בגובה ההשקעות בין שכונה עירונית ובין כפר מעוייר הוא ניכר,[8] ולכן כל השואף לחיות בתנאי מותרות כאלה (מבחינת ההגיון התכנוני), מן הדין שיישא בעצמו בהפרש של עלות התשתית בין העיר לבין הכפר של יוממים שאפתניים. מימון העלות הממשית של התשתית על ידי המדינה הוא סטייה מנורמות חברתיות, ועל אחת כמה וכמה שבחברה שמצבה הכלכלי דחוק כמו ישראל, אין הצדקה לסבסד כפרים ננסיים כאלה, לזכותם בתנאי מיסוי הנהוגים לגבי כפרים חקלאיים, או להקצות להם מים בכמויות ובמחירים הנהוגים לגבי יישובים חקלאיים.

הכפר הערבי

המערך הכפרי היהודי מתאפיין במספר גדול יחסית של כפרים, אבל האוכלוסייה הממוצעת בכל כפר לא עלתה בסוף שנת 1987 על 395 נפשות בלבד (שנתון סטטי־סטי לישראל 39 (1988), לוח 2/11, עמ' 50-51). במערך הכפרי הערבי בתחום הקו הירוק[9] לעומת זאת, היו באותה עת 54 כפרים שגודלם עלה במידה ניכרת על זה של הכפרים היהודיים: 1663 נפשות בממוצע לכפר. יתר על כן, במגזר הערבי בולט חלקם הרב של 58 היישובים העירוניים שתושביהם מונים בין 2,000 ל־10,000 נפש. יישובים אלה גדלו בעשרות השנים האחרונות ממימדים של כפר למימדים של 'יישוב עירוני', לפי הסיווג של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ואוכלוסייתם מתפרנסת במידה רבה מעיסוקים עירוניים. היישובים בקבוצת גודל זו מהווים 76%

מכלל היישובים העירוניים הערביים[10] ובהם מתגוררים 37% מכלל האוכלוסייה הערבית. במגזר העירוני היהודי לעומת זאת, יש 38 יישובים שאוכלוסייתם מונה בין 2,000 ל־10,000 תושבים והם מהווים רק 40% מכלל היישובים העירוניים היהו־דיים, ובהם 5% מכלל האוכלוסייה העירונית.

גם אם המבנה של המגזר היישובי היהודי איננו אופטימאלי, הרי המבנה של המגזר הערבי חורג במידה ניכרת מהרצוי. מבנה זה הוא בעיקרו תולדה של המג־בלות על ההגירה מן הכפר אל העיר, השכיחה מאוד ברוב הארצות המתפתחות. לזאת יש להוסיף את המבנה החברתי המאפיין את החברה הערבית, בה שומרת החמולה על קרבת המגורים. בעבר, אם ניתן, באותה חצר, והיום לפחות באותו כפר או באחת השכונות החדשות הצומחות בשולי הכפרים.

אורח חיים ואילוצים חיצוניים גרמו לכך שבשנת 1982 עסקו פחות מ־27% מתושבי הכפרים הערביים הקטנים בחקלאות (מפקד החקלאות והכפר תשמ"א/1982, מס' 2, תשמ"ה, לוח ו'/3, עמ' 112). בכפרים הערביים הגדולים אחוז זה נמוך עוד יותר (השיעור המקביל ביישוב היהודי הוא 18.16%). אם בכפר היהודי מצוי מרכיב הולך וגובר של יוממות, הרי בכפר הערבי התפתחות זאת מואצת יותר. הכפרים הערביים הגדולים הם למעשה יישובי לינה ליוממים. חלק ניכר מהם (72 יישובים), מנו בסוף שנת 1986 למעלה מ־2000 תושבים ומסווגים היום כיישובים עירוניים. סיווג זה משקף, ללא ספק, את מאפייניהם מבחינה תפקודית, אך אין הוא מתאים להם, לרוב מבחינת המבנה הפיסי שלהם.

הבעיה התיכנונית העיקרית של הכפר הערבי נובעת מהפיזור הרב, הן של השכונות והן של הבנייה בתוך היישובים. מבנה זה מנוגד בתכלית לכפר הערבי המסורתי, שהיה נפוץ בארץ עוד במחצית הראשונה של המאה העשרים. כפר זה הצטיין בבניה מכונסת וצפופה, אך היום הוא מכסה שטח גדול פי כמה מזה של גלעינו המקורי. הוא בנוי שכונות שכונות, או מקבצים של כפרירים, שכל אחד מהם מאכלס חמולה אחת, קבוצות של חמולות, או יחידות משנה של חמולה. גם בתוך כל שכונה, הבינוי פרוס על פני שטח נרחב. פיזור זה מכביד ביותר על התקנתה של תשתית נאותה, שעלותה גבוהה ביחס למספר המשפחות שהיא אמורה לשרת.

תופעה דומה מאפיינת גם את מרבית יישובי הבדווים. המעבר של האוכלוסייה הבדווית ליישובי קבע היא התפתחות טבעית וחיובית, אך הפיזור והפיצול של היישוב לשכונות שכונות אינו תוצר חיובי מנקודת ראותו של הגיאוגרף המתכנן. לדאבוננו, יש לכך דוגמאות למכביר; איזור זרזיר בגליל התחתון המערבי או לקיה בנגב הצפוני יוזכרו רק כשתי דוגמאות. ברהט, העיר הבדווית הגדולה בארץ, המונה כ־17,000 תושבים, נעשה ניסיון לרכז את השכונות החמולתיות, תוך שמירה על תיחומה הברור של כל יחידה. ערוער, לעומת זאת צמחה בצורה פחות מתוכננת והמבנה שלה מדגים באופן בולט את תופעת הפיזור הרחב ודלילות הבינוי.

קווים מנחים לתכנון

לסיכום נציין מספר קווים מנחים לגיאוגרף המתכנן של המרחב הכפרי בישראל בנסיבות של היום, ובמגבלות המאפיינות את תהליכי התכנון בכללותם. עצם מהותו של כל תכנון מחייבת קביעת מטרות על סמך דירוג של ערכים והחלטה על סדר עדיפויות בין חלופות (אלטרנטיבות) שונות. כל חלופה אמורה להשיג יעד מסוים ובה בעת **לוותר** במודע על יעדים אחרים. במציאות לא ניתן להשיג את כל היעדים הרצויים, לכן המטרה צריכה להיות השגת הפתרון האופטימאלי. היעדים אשר חייבים להנחות את המתכנן היום הם, לדעתי, לפי סדר עדיפותם כדלהלן:

1. שמירה על אדמה חקלאית טובה ומניעת הפיכתה לשטח בנוי, תהליך שהוא בלתי הפיך במציאות. לשם כך יש למנוע את הקמתם של יישובים לא־חקלאיים על אדמה חקלאית טובה ולרסן את ההתפשטות המופרזת של הבנייה למגורים על אדמות אלו. הדבר תקף במידה שווה לגבי כפרים יהודיים וערביים. השטח המוגבל המתאים לחקלאות העומד לרשותנו מחייב הקפדה על כלל זה.
2. תפקודו המתוכנן של היישוב חייב לקבוע את אופיו ואת ההתייחסות התכנו־נית והמנהלית אליו. התפקוד חייב לקבוע איזה כפר יזכה לכללי התכנון החלים על כפר חקלאי, לעומת אלה החלים על יישוב עירוני זעיר בעל צורה כפרית. כפרים חקלאיים יש להקים בפיזור המתחייב מן האדמות החקלאיות המעוב־דות, לרבות כל ההשקעות בתשתית המתחייבות מכך. לעומת זאת, על כפר שחדל לתפקד כיישוב חקלאי, ועל אחת כמה וכמה על יישוב כפרי שמעולם לא תפקד ככפר חקלאי, צריכים לחול כללי התכנון של עיר. אלה כוללים שיקולי מיקום, רמת נגישות, עורף שרות, משאבים מקומיים ואיזוריים וכדומה. דהיינו, יש לתת משקל מכריע לגורמים גיאוגרפיים (במובן הצר של מושג זה) וכן לשי־קולים כלכליים (סף כניסה, יתרון לגודל ועוד) באותה מידה על כפרים יהודיים מעויירים ועל העיירות הערביות שצמחו מיישובים כפריים. דברים אלה יפים גם ליישוב הפלאחי והבדווי שמעבר לקו הירוק. נראה איפה שפיזור מופרז של הכפרים ללא הצדקה תפקודית במגזר הכפרי היהודי, ופיזור הבינוי בתוך הכפר במגזר הכפרי הערבי, הן תופעות הטעונות טיפול (ואם אפשר, אף תיקון) אם נרצה להעניק לאוכלוסייה הכפרית את שרותי התשתית ואת סדרי החיים שהיא ראויה להם.

הערות

1. שיעור כלי הרכב הפרטיים מכלל צי הרכב עלה מ־28% בשנת 1951 ל־79% בשנת 1986. בעוד שאוכלוסיית ישראל גדלה באותן השנים ב־174%, גדל מספר כלי הרכב הפרטיים ב־6674%! סך כל כלי הרכב, מכל הסוגים גדל בשנים 1951-1986 ב־2302%.

2. יש מקרים קיצוניים שבהם התערער הבסיס הכלכלי של הכפר שנשען לרוב על חקלאות, והוא עבר תהליך של עיור. אם דעיכתם של כפרים כאלה הגיעה לממדים מסוג זה שלא ניתן עוד לקיים את הכפר, יש לשקול אפילו את נטישתו היזומה, עם כל הצער הכרוך בכך, והעברתן של המשפחות הנותרות למקומות אחרים שיאפשרו להן חיים תקינים. בהתפת־

חות כזו התנסו מספר ארצות, וכפי שהראתה נורית קליאוט, היא אינה זרה גם ליישוב היהודי בישראל. קליאוט מונה "139 יישובים שננטשו, מתוכם 73 יישובים שלא חודשו" (קליאוט 1980).

3. דבר זה גרם, עד למאה הי"ט, לצמצום שטחי העיבוד עד למחצית המרחק שאפשר לגשת מדי יום ביומו לשדות, וכתוצאה מכך פחת הזמן שנותר לשם עיסוק בעבודת האדמה. ראה עמירן (קלנר) 1948.

4. לאחר קום המדינה הונהג באופן זמני 'עיבוד במזוודות', כאשר התפנו שטחים חקלאיים ניכרים מבלי שהיו לידם חקלאים שיעבדו אותם. שטחים כאלה, בעיקר בדרום ובנגב הצפוני, הוקצו לקיבוצים כ'שטחי השלמה' ארעיים, הן כדי לדאוג לעיבודם, והן כדי להשלים משבצות קרקע קטנות.

5. במציאות רק בחלק קטן בלבד מן הכפרים יתפרנס הרוב המכריע של המשפחות בכפר מחקלאות. לרוב נמצא כי רק אצל רבע עד מחצית המשפחות תהיה החקלאות ענף העיסוק העיקרי. יש על כן, צורך לקבוע סף תחתון המעניק לכפר את הסיווג של כפר חקלאי. כן יש לוודא שחקלאות הכפר היא אמנם חקלאות 'אמיתית', וכי המטרה של המשך הפעילות החקלאית איננה רק לזכות בהטבות של יישוב חקלאי ובסבסוד המוענק לו.

6. במקרה של שינוי יסודי יש לטפל באותן דרכים המתאימות לכפרי התעשייה החדשים הנדונים להלן.

7. היתרון של מפעל תעשייה המוקם ביישוב עצמו על פני יוממות מודגם למשל ביישוב הקהילתי יובלים בגוש שגב. מרבית תושביו עובדי רפא"ל באיזור חיפה. כדי להימנע מטרדת היוממות (כ־35 ק"מ או יותר לכל צד) הוקם ליד יובלים מפעל נפרד בתחום התעשייה המתוחכמת המספק תעסוקה כמעט למחצית המשפחות שבמקום.

8. גם אם לא מגיע לכדי 7 ק"מ כביש, קו מים ויתר מרכיבי התשתית עבור עשרות משפחות בלבד, כמו במקרה של כמון ושל מכמנים הקרובה שנזכרו לעיל.

9. אין נתונים סטטיסטיים מקבילים על המגזר הערבי שמעבר לקו הירוק.

10. בסוף 1987 היו בגבולות הקו הירוק 130 יישובים ערביים, מהם 76 יישובים עירוניים (כולל האוכלוסייה הלא יהודית של ירושלים, תל אביב -יפו וחיפה) ו־54 יישובים כפריים.

מקורות

עמירן (קלנר) ד' (1948), "דורה, לדמות היישו־בים בספר הבדווים", **ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה**, י"ד, עמ' 37.

קליאוט נ' (1980), "נטישת יישובים וחידושם בהתיישבות", **אופקים בגיאוגרפיה**, 9-10, עמ' 93-118.

Dale E.H. (1972), "The Urban Communities of Southern Saskatchewan: Current Trends and Prospects". In: *22nd International Geographical Congress,* Canada (August 1972), Southern Prairies Field Excursion Background Pages, pp. 267-310.

Kollmorgen W.M. & Jenks G.F. (1958), "Suitcase Farming in Sully County, South Dakota", *Annals Association of American Geographers,* 48, pp. 27-40.

Pahl R.E. (1966), The rural/urban continuum, *Sociologia Ruralis,* 6, pp. 299-329.

• מקור: "אופקים", כרך 27 (1989), עמ' 59-66 •

המאבק הטריטוריאלי בין יהודים וערבים בארץ־ישראל

ארנון סופר

מבוא

מאמץ ההתיישבות בארץ־ישראל נמשך זה כמאה שנים וניתן להצביע על הישגים מרשימים של ההתיישבות היהודית במישור החוף, בעמק יזרעאל ובפריסה התיי־שבותית נרחבת בבקעת הירדן. בכל הנוגע לאיזור ההר, להוציא את ירושלים וסביבתה, לא היו הישגים של ממש וקיים פער ניכר בין מצוי לרצוי.

האם מותר לדבר על מצב סטטוס־קוו, שבו מצויים יהודים במישורים וערבים בהר (וברצועת עזה?) ואולי ניכרים סימני נסיגה של היישוב היהודי, מול היישוב הערבי. כך או אחרת, המאבק הטריטוריאלי בין יהודים לערבים בארץ לא תם. מטרת החיבור היא לבחון מאבק זה בניסיון להשיב לשאלות שהוצגו: האם יש סטטוס־קוו? האם תקופת ההתיישבות נמשכת, או אולי קיימת נסיגה מנקודת ראות יהודית?

ההתיישבות עד 1948

עיקרה של ההתיישבות היהודית לפני הקמת המדינה השתרע באיזורים המישוריים (צורה של 'N') ממטולה בצפון דרך עמקי החולה, הירדן ובית שאן; משם לעמק יזרעאל עד למפרץ חיפה, ומשם דרומה, עד לסביבות באר טוביה – כפר־ורבורג – נגבה. על האדמות הפרטיות, שהיו מרוכזות בדרך כלל במישור החוף, הוקמו על פי רוב יישובים עירוניים יהודיים (המושבות ושיכוני העובדים), אך גם יישובים חקלאיים. היו תוכניות התיישבות קצרות טווח, עקב שליטה מוגבלת על הקרקעות. אך המצב השתנה בשנות השלושים, והיהודים נאחזו באיזורים פריפריאליים, תוך תפיסה אסטרטגית ברורה. האיזורים אוכלסו לאחר מכן ועובו בגושי התיישבות.

הגישה התבססה על רכישות קרקע, מתן פיצויים לבעלי הקרקעות (אריסים בדרך כלל) ופינויים. אחר כך בא שלב ההתיישבות, תוך בניין תשתית פיזית באיזורים. חישובי הבסיס הכלכלי של הגושים החדשים נעשו מתוך הנחה, שמדובר רק באוכלוסייה יהודית, ובה בלבד. ההישגים בתקופת 'חומה ומגדל' היו גדולים, ותפיסה אסטרטגית זו אומצה גם מאוחר יותר, ואיפיינה את שנות הארבעים ועד קום המדינה.

ההישגים העיקריים של המפעל הציוני בתקופה זו היו כיבוש אותם איזורים שהיו מיושבים בדלילות על ידי הערבים אך יישוב האיזורים שהערבים יישבו

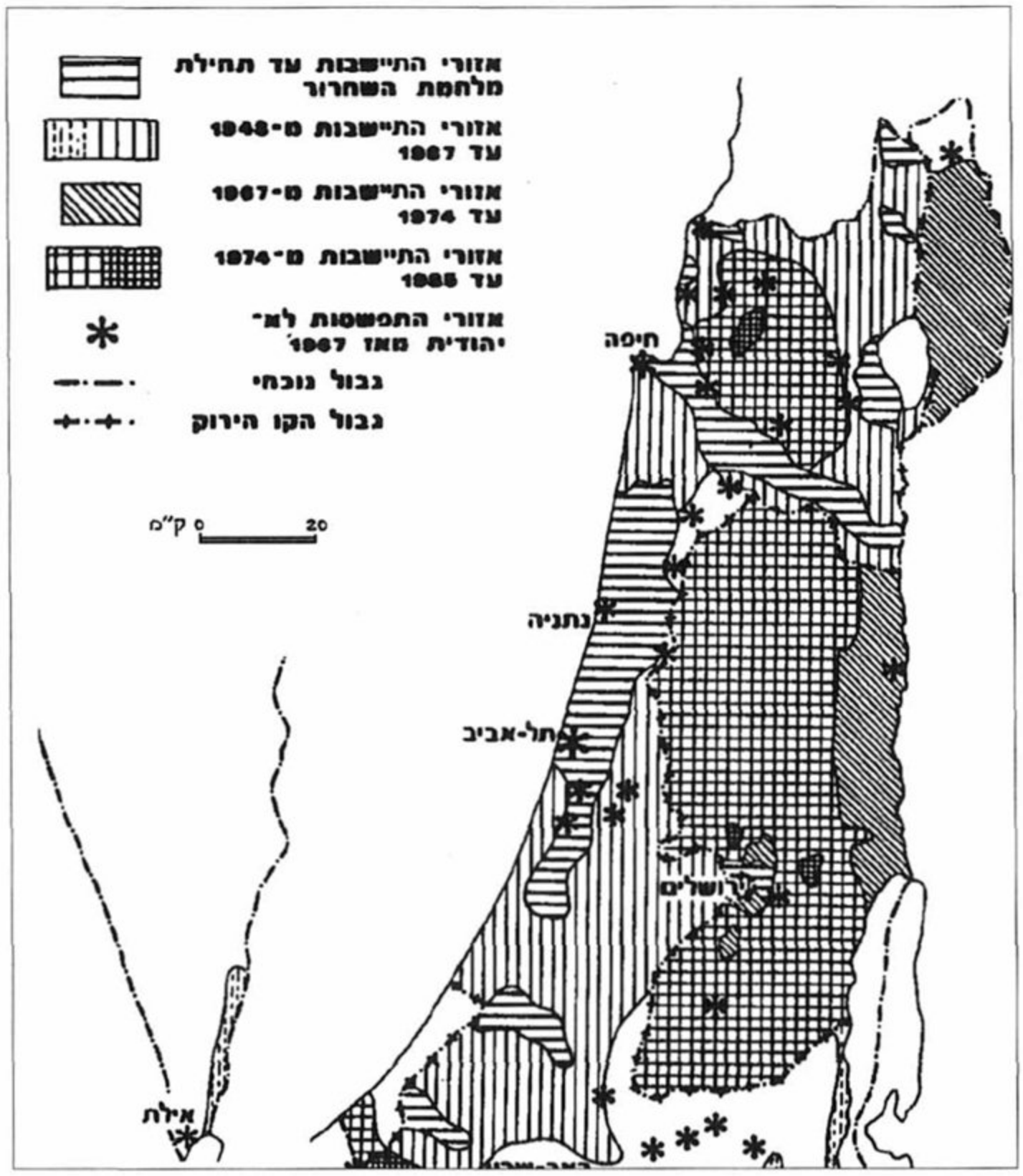

מפה 1. איזורי התיישבות בארץ־ישראל

בצפיפות נדונו לכישלון. באיזור ההר נתקלו היהודים בקשיים רבים: ריכוז גבוה של אוכלוסייה ערבית, תנאי נגישות קשים, מיעוט קרקעות זמינות לרכישה וקושי בפיתוח חקלאות מודרנית. לעומת זאת באיזורים המישוריים התגוררה אוכלוסייה ערבית דלילה ובלתי מפותחת, והבעלות על הקרקעות הייתה בידי בעלי אחוזות ערבים בודדים, דבר שהקל על רכישת הקרקעות, על מבצעי הפינוי ועל ההתיישבות עצמה (רייכמן 1979, עמ' 32). העובדה שמרכזי הכח היהודיים נמצאו אף הם בערי החוף, הקלה אף היא על מבצעי ההתיישבות במישור.

ההתיישבות בשנים 1948-1967

עם הקמת המדינה ניתנה, לכאורה, הזדמנות היסטורית ליישוב איזורים שעד אז היו רחוקים מהישג יד: איזור ההר בתחום ישראל (ירושלים והגליל). בשנות החמי־שים התנהל מבצע התיישבות רחב ממדים, אך גם הוא התרכז ברובו במישורים כמו לכיש, בשור, מישור יהודה, שער הנגב, השרון המזרחי, בקעת הירדן, מישור החוף הצפוני וחוף הכרמל.

בחבלי ההר ניכרו הישגים בעיקר בפרוזדור ירושלים בשנים 1955-1948, שבו הוקמו עשרות מושבים ועיר חדשה – בית שמש, ומדרום לה הוקם חבל עדולם. בגליל הוקמו 35 יישובים, אך בלב הגליל התחתון הוקמו רק ארבעה מהם.

בידי היהודים היו לכאורה כל התנאים ליישוב בגליל. היו שם מעל 500,000 דונם אדמות מדינה, ובמזרח הגליל היה בסיס יהודי ראשוני. האוכלוסייה הערבית לא היוותה באותה תקופה מכשול להתיישבות: היא הידלדלה בעקבות אירועי 1948, ונותרה המומה מהלם הכישלון ומהממשל הצבאי.

בשנות החמישים נוצרו תנאים אובייקטיביים, שמנעו התיישבות מאסיבית ומוצלחת בהר, משום שגם אז לא נמצאו דרכים לפתור את קשיי ההתיישבות החקלאית באיזור זה (רוזנמן 1983). יתר על כן, תשומת הלב הלאומית הייתה רחוקה מאיזור זה, ולכן גם משאבי כח האדם והתקציבים לפיתוח לא הופנו אליו במידה מספקת לעומת איזורים אחרים בארץ.

דומה היה שמבצע 'סו"ס' (1962) עמד לפתור את בעיות הגליל באיחור של 14 שנים מאז הקמת המדינה. אך אז באו המיתון הכלכלי, ומיד אחריו – מלחמת ששת הימים וטרפו את כל הקלפים (סופר 1981). מצבו של הגליל ערב מלחמת ששת הימים היה קודר מאוד, ולא השתפר בעקבות המלחמה (הצוות הבינמוסדי 1966). מכיוון שהתמונה הדמוגרפית בהרי הגליל בשנת 1948 מצביעה על מיעוט יהודי ניכר, הרי שבסוף התקופה הנדונה אפשר היה להצביע על הישגים כלשהם בהר, ולהתנחם בכך.

שנה	אוכלוסייה יהודית במחוז	אוכלוסייה יהודית בהר	% אוכ' יהודית במחוז מכלל אוכ' יהודית	אוכ' לא־יהודית במחוז	אוכ' לא־יהודית בהר	חלקה של אוכ' לא־יהודית במחוז	חלקה של אוכ' לא־יהודית הר
1948	53,400	--	7.5	90,600	--	62.9	
1961	194,100	57,500	10	142,800	87,000	42.4	60.2
1965	235,200	78,500	33.3	172,300	103,000	42.3	56.7

לוח 1. אוכלוסייה במחוז צפון 1965-1948
מקורות: הצוות הבינמוסדי 1966, סיקרון 1983, שנתון סטטיסטי

בשנים 1967-1948, מנהיגי ישראל היו טרודים בענייניהם מכדי להפנות את תשומת ליבם למה שהתרחש בינתיים במגזר הערבי. הדבר ניכר מאז הרפיית הממשל הצבאי באיזור מגוריהם, מראשית שנות השישים ואילך. במגזר זה לא הייתה דריכה במקום, אדרבה, הצד שכנגד החל להתעורר ולצבור תנופה, ועם זאת, עדיין לא היווה גורם שהפריע להתיישבות היהודית, והצלחות כמו הכישלונות לא היו תלויות בו עדיין.

תקופה זו (1967-1948) מצטיינת אפוא בהתרחבות יהודית רבת ממדים ברוב איזורי ישראל, אך בעיקר במישורים. במקביל למפעל ההתיישבות מצטיינת התקופה בעלייה, בהתבססות, בעבודה עברית ברוב התחומים, בהקמת מפעלים

לאומיים רבי היקף כמו המוביל הארצי, בבניית צה״ל ובהעמקת התיעוש. קשיי ההתיישבות מתמקדים בנגב הרחוק, באכלוס ירושלים וביישוב הגליל.

ההתיישבות בשנים 1967-1985; החרפת המאבק הטריטוריאלי

הניצחון במלחמת ששת הימים יצר אשליה, שדרכי המאבק שנקט היישוב מאז שנות השלושים תקפים ויעילים גם בהווה, והייתה תנופת התיישבות מחודשת בסמוך לגבולות החדשים. הפעם הוחל בכיבוש בקעת הירדן (תוכנית אלון), וביי־שוב פתחת רפיח ורמת הגולן. שלבי ההתנחלות היו דומים לאלו שבעבר: תפיסת מאחזים וצמתים, ויישוב פסגות הרים או נקודות שולטות במידת האפשר (כמו ארגמן, מחולה). אחר כך בא שלב העיבוי בצורת גושי התיישבות עם מרכזים גושיים ועיר מרכזית (ימית, מעלה אפרים, קצרין). בעת עריכת חישובי הפוטנציאל הכלכלי של היישובים והאיזורים, נמצא תמיד פרק על המיעוטים באותו איזור, אך בדרך כלל לא היה לכך משמעות מעשית.

הרהורי כפירה ראשונים על תפיסות ההתיישבות הללו נשמעו מפי מפקדים בצה״ל, שטענו כי התיישבות זו מפריעה לצה״ל בעיקר בסמוך לגבול. ההוכחה לכך באה בשנת 1973, כאשר אוכלוסיית רמת הגולן פונתה. התברר שאין התיישבות זו תומכת בצה״ל אלא היא נטל. סופן של ימית ופתחת רפיח ידוע: אחרי מסע של שכנוע עצמי לגבי חשיבותן הביטחונית, התברר לפתע שאין הדבר כך. הוויכוח על המשמעות הביטחונית של יהודה ושומרון אינו מתנהל רק בצה״ל, אלא גם במוסדות המיישבים. אלה קבעו כביכול עבור צה״ל מה ׳ביטחוני׳ ומה לא: כך בגליל, שם הוקמו מספר מצפים על רכסי הרים, בצמתים ובפינות ׳אסטרטגיות׳ אחרות.

בחלקה הראשון של תקופה הרואית זו לא נשאלו שאלות כפירה, ואיש לא צפה את העתיד. השנים 1967-1973 מצטיינות בהתיישבות רבת תנופה. תחילה – בירושלים וסביבותיה, בבקעה (10 יישובים), ברמה (17 יישובים), בפתחה ובעזה (9) ואילו בגליל הוקמו שלושה יישובים בלבד. בשנים 1974-1981 אף גברה לכאורה תנופת ההתיישבות (195 יישובים); בגולן נוספו 14 יישובים, בגליל 60 יישובים חדשים, ברצועת עזה 11, בערבה שישה יישובים, ברמת הנגב ארבעה, בבשור עשרה (׳על חשבון׳ הפִתחה שנעזבה), בבקעת הירדן 22, במדרונות הר חברון 15, ביתר איזורי יהודה ושומרון 53, ובסך הכל הוקמו 90 יישובים בכל הגדה המערבית (מפת ההתיישבות 1982). היו אלה יישובים קהילתיים, כפרים, מושבים, קיבוצים ובעיקר מצפים. האמנם זוהי התיישבות רצינית ומבוססת, כיבוש טריטוריאלי נוסף, או רק אחיזת עיניים? בלהט העשייה שכחו שלישראל צבא מן החזקים בעולם, ולפיכך לא שאלו, האם יש להמשיך בהקמת מצפים על פסגות ההרים, כדי להגן על הארץ ולתפוס שטחים. מכיוון שאין אפשרות לתקוע טריז של ממש בקרב האוכלוסייה הערבית הצפופה, חודרים לשם עם המצפה או היישוב הקהילתי שבו 10, 20 או 50 משפחות ביישוב, לצד ערים ערביות גדולות. האם זה משרת את הביטחון, או

אולי להפך – מחלישו שבעתיים? האם זו תפיסה טריטוריאלית? אולי בכך נעודד את העשייה בצד השני ובסופו של דבר נצא כשידינו על התחתונה? בגליל אפשר למצוא מספר דוגמאות התומכות בגרסה האחרונה. נצרת עילית הוקמה כמשקל נגד לנצרת. האם בהקמתה לא זורזו תהליכי הבנייה ביישובים הערביים שסביבה, אשר סגרוה במהירות מכל עבר, בעוד שהאוכלוסייה הערבית חודרת אליה? איזורי התעשייה של נצרת־עילית מעסיקים בעיקר אוכלוסייה לא־יהודית, ואילו יהודי נצרת עילית מרבים לקנות בנצרת תחתית. יתכן שבעצם התופעה אין כל רע, אך האם זו הייתה כוונת המתכננים? הכבישים החדשים המחברים את כרמיאל לגוש שגב מחד גיסא ואת לוטם מאידך גיסא – יקרבו כמה מאות משפחות לכרמיאל. בכך יש חשיבות עליונה לחיזוק כרמיאל, אך באותה שעה התחברו אליה גם 30,000 תושבי עמק סכנין הלא־יהודים. האם לכך התכוונו המתכננים?

את תושביו הבדווים של הר כמון עמדו להעביר ליישוב הבדווי החדש צלמון, אך שני מצפים נבנו בפסגות ההר (כמון ומכמנים) ונסלל שם כביש נהדר, שקיבע לעולם ועד גם את יושביו הבדווים. האם זו הייתה מטרת המצפים? מתוך ניסיון שנצבר בגליל, האם מישהו שאל מה יעשו לאיזור עשרות קילומטרים של כבישים בדרום הר חברון? מול מספר זעום של יהודים שהתיישבו שם, הם ישרתו גם אלפי תושבים לא־יהודים.

הדוגמאות שהובאו מן הגליל חוזרות על עצמן ביתר חלקי הארץ. על קרית ארבע הוטל מצור, כמו על נצרת עילית. בירושלים – גידול האוכלוסייה הלא

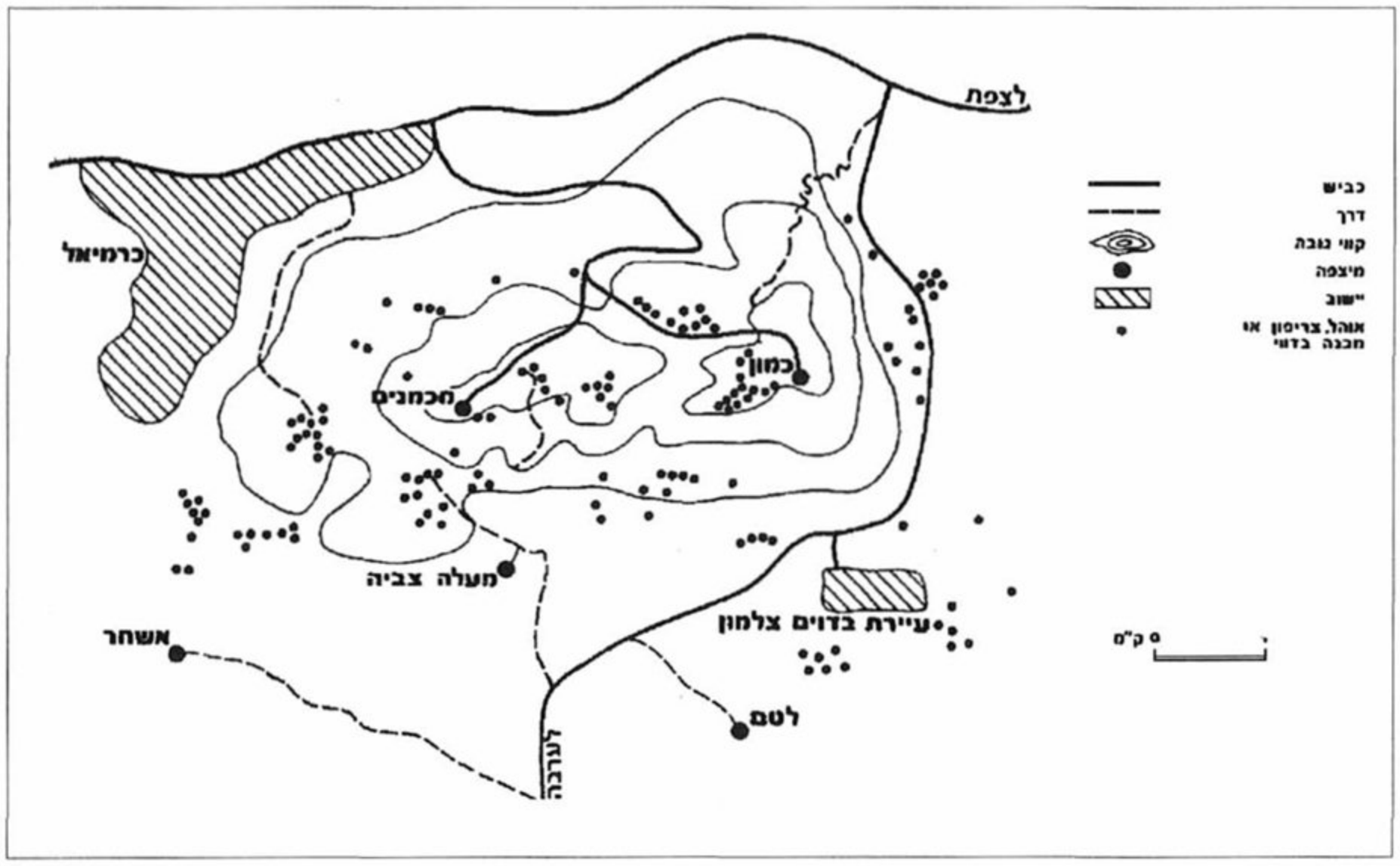

מפה 2. התיישבות יהודית ובדווית בהר כמון וסביבתו

האיזור	אוכלוסייה יהודית מתוכננת		אוכלוסייה קיימת		% אוכלוסייה היהודית בחבל
מחוז צפון	440,000	1983	327,000	1982	50%
נצרת עילית	35,000	1982	20,000	1982	
מעלות	12,000	1982	5,000	1982	
רמת הגולן	30,000	1982	6,700	1982	35%
יהודה ושומרון	*52,500	1985	40,000	1985	5%
רצועת עזה			2,000	1985	0.4%
ירושלים					**71%

טבלה 2. אוכלוסייה יהודית קיימת ומתוכננת בחבלים שונים בארץ־ישראל

* לפי תוכנית גוש אמונים ושר הביטחון לשעבר מ׳ ארנס, יהיו ביו״ש בשנות התשעים מיליון נפש

** ב־1967 היה האחוז 74

מקורות: מירון בנבנישתי; הסוכנות היהודית; תוכנית ארבע מיליון, תוכניות מיתאר שונות

יהודית נמרץ ביותר, ביחס לבנייה היהודית. כל כביש חדש, המשרת כמה עשרות יהודים, משרת בו זמנית גם אלפי לא־יהודים, ותרומתו הכלכלית היא בעיקר חד כיוונית.

אם אפשר להצביע על הישגים טריטוריאליים בבקעת הירדן, ברמת הגולן, בשלושה איים בודדים בגליל ובסביבות ירושלים, הרי כיתר החבלים החדשים קשה לדבר על הישגים. לעומת זאת בולטים ההישגים בצד הערבי. אך מעבר לשאלה הטריטוריאלית, מהו ההישג הדמוגרפי של כ־250 יישובים חדשים שהוקמו בשנים 1967-1981?

בכל חבלי ארץ־ישראל ההרריים והחדשים מהווה הכישלון מכנה משותף כללי, מרמת הגולן דרך הגליל, בקעת הירדן, ירושלים, רצועת עזה ובעיקר ביהודה ושומרון. הכישלון בולט במספרים המוחלטים של המתיישבים בכל חבל וחבל, וכמובן גם בנתונים היחסיים לכלל האוכלוסייה באותם איזורים. אך הדבר ניכר בעיקר בפער בין הנתונים המתוכננים לקיימים.

בשנים 1980-1985 נדמה היה כי ישראל נמצאת לפני נקודת מפנה היסטורית וחמורה, שלא ידעה כמותה מאז הקמתה. הפריסה הטריטוריאלית, בעיקר במרחב הערבי, הגיעה לנקודת קיפאון, ויש סימנים ראשונים לנסיגה בצד היהודי. כל ניסיון להוסיף עוד יישוב או עוד אשכול יישובים נעשה קשה יותר, מבחינת הנכונות הלאומית לקבלו. גם האלטרנטיבות הכלכליות למשאבי ההון הקשורים בכך וגודל החיכוך שנוצר בין המתיישבים היהודים והערבים בשטח, מקשים על הקמת יישובים כאלה. לכך יש להוסיף את הקושי שבערכו הדמוגרפי של היישוב, וסיכוייו לפתור בעיה טריטוריאלית כלשהי, בעתיד הנראה לעין. כל זאת - מבלי לקחת בחשבון את הנזקים שבהקמת היישוב, שייגרמו על ידי תגובת הצד הערבי בתחום הטריטוריאלי.

תהליכים בצד הערבי

בצד הערבי מתרחשים מספר תהליכים שיהודי ארץ־ישראל הכירו בעבר. מלחמת ששת הימים הביאה לאיחוד מחודש של אוכלוסייה זו, שנכבשה בעבר על ידי ירדן ומצרים, ושחלק סופח לישראל. ריבויה הטבעי הוא מן הגבוהים בעולם, ולמרות ירידה בשיעוריו מאז 1976 (בצד הישראלי) הוא יישאר גבוה עוד שנים רבות, בשל כניסת צעירים רבים לגיל הפריון. ביהודה ושומרון ורצועת עזה נכנסת המהפכה הדמוגרפית לשלב הקריטי שלה (סופר 1983). באוכלוסייה הערבית יש סימנים רבים של מהפכה לאומית, חינוכית, תרבותית, כלכלית ויישובית, והיא כה מהירה עד שאיננה נתפסת על ידנו ואף לא על ידי הערבים עצמם. מבלי משים הולכים ערביי ארץ־ישראל ונעשים דומים ליהודים, באימוץ הרגלים מערביים, ובמספר תחומים הם אף עולים עליהם.

ערביי ישראל מנו 720,000 נפש בשנת 1984, ובעוד 15 שנה (שנת 2000) ימנו 1.2 מיליון ויהוו כ־20%-22% מכלל תושבי המדינה. אליהם יש להוסיף אוכלוסייה בת 1.3 מיליון נפש ברצועת עזה וביהודה ושומרון. זו תגיע לכדי 2-2.5 מיליון נפש בסוף המאה. כלומר, בארץ־ישראל צפויה אוכלוסייה בת כארבעה מיליון יהודים, ולצדה אוכלוסייה ערבית בת שלושה עד ארבעה מיליון נפש. אין זו רק שאלה דמוגרפית, ויש לה ביטויים רבים בשטח.

המגזר הערבי הגדול זקוק לשטח רב, גם אם מקימים לידו מצפים. הכפרים הפכו ליישובים עירוניים, חלקם כבר נוגעים זה בזה ויצרו רצפים פיזיים, הנקראים לעיתים אגדי ערים – מטרופוליטנים – ובמגזר הערבי הם מכונים 'אגרופי הפלדה'. דוגמאות לכך מצויות במרחב האורבני של נצרת, המכסה את כל הרי נצרת. תהליכים דומים מתפתחים בגוש שפרעם-תמרה, בבקעת בית הכרם, בבקעת סכנין, בוואדי ערה, מצפון ומדרום לירושלים, מסביב לקרית ארבע ובאיזורים נוספים בכל רחבי ארץ־ישראל.

דגם התפשטות שונה מפגינים הבדווים, שהתפרסותם דלילה, אך משתרעת על פני מרחבים ניכרים (איזור הסיג בנגב ואיזור גבעות אלונים-שפרעם בצפון).

יש דגמי התפשטות נוספים. חדירה של

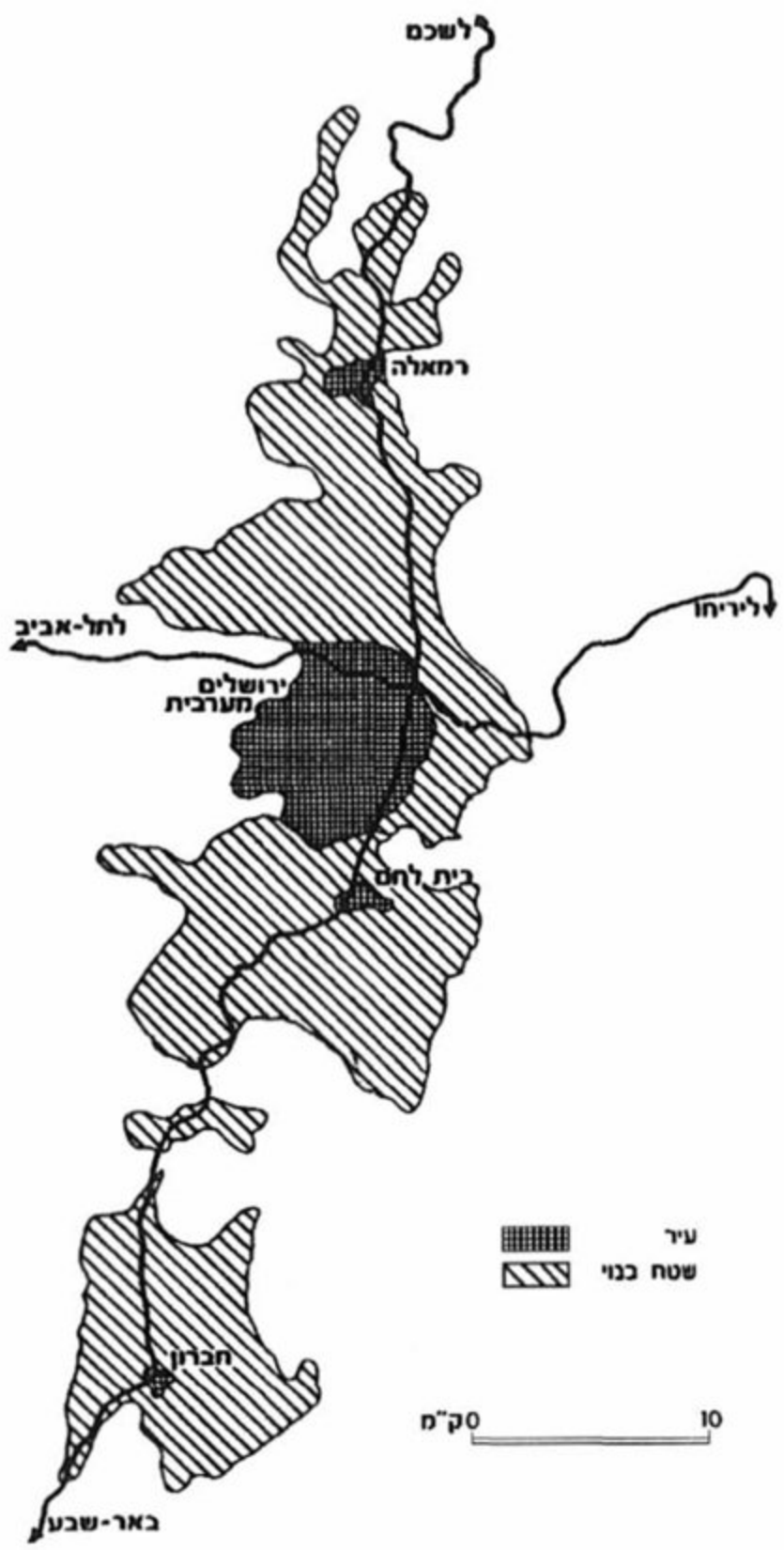

מפה 3. שטח בנוי על גב הרי יהודה ושומרון

אוכלוסייה ערבית ליישובים יהודיים מתרחשת בכל רחבי הארץ. הנתון המיושן של שבעה יישובים מעורבים ביהודים וערבים, שייך להיסטוריה (יפו, רמלה, לוד, ירושלים, תל אביב-יפו, חיפה ועכו). בשנת 1985 ידועים יישובים מעורבים רבים יותר באם נגדיר יישוב מעורב: יישוב שבו חיים ערבים ויהודים בשכנות, גם כאשר מדובר ברשויות נפרדות, והמרחק בין בית לבית אינו עולה על 50-100 מטרים, כי אז נמצא מצפים רבים הסמוכים לפזורות ערביות, כגון מכמנים וכמון, גיתה וג׳ת, כתימרת ובית זרזיר, חוסן ומחול. לאלה נוסיף את כרמיאל ונהריה, יערה, באר שבע, אילת, פתח תקווה וראשון לציון.

בסך הכל אפשר למנות 30 יישובים כאלה – והתהליך בעיצומו. חדירה ליישוב היהודי באה לידי ביטוי בתופעה נוספת. עשרות אלפי שכירים מ׳השטחים׳, מהגליל ומאום אל־פאחם מגיעים לעריה הגדולות של ישראל, ושוהים שם בכל ימי השבוע. הם יצרו משכנות מגורים משלהם (בדרך כלל ברמת דיור נמוכה ביותר), מלווים בבעיות חברתיות קשות, ואילו המשק היהודי נעשה תלוי בהם ביותר. האין לראות בכך צורות חדשות של מאבק טריטוריאלי? לעומת פלישה של מאות ואלפי ערבים אל הלב היהודי, כמה יהודים (במספרים מוחלטים) חדרו אל ליבו של האיזור הערבי?

לכך יש להוסיף את החדירה של עשרות אלפי יוממים לאיזורי התעשייה היהודיים, לקבלת שרותים ולחקלאות היהודית, תוך שליטה ערבית על מספר ענפים חיוניים ביותר. בסיכום, על היהודים להודות, שאסטרטגיית ההתיישבות המיושנת שהופעלה לאחרונה פשטה את הרגל. הערבים אינם מתפנים ממקומותיהם בפשטות ובקלות, ואין לתושבי הארץ היהודים די כח אדם לענות על האתגרים הדמוגרפיים הניצבים בפניהם בכל האיזורים.

הצד הערבי החל בינתיים להגיב בדרכו שלו. הוא התחפר, השתרש, התעצם ויצא להתקפת נגד. למרות שהתעלמנו ממנו, הוא הוכיח כושר עמידה, גמישות ויכולת לפרוח לא רק ליד ההתיישבות היהודית, שהתעלמה ממנו כאמור, אלא בעיקר **בגלל** התיישבות היהודית, שאותה ידע לנצל לתועלתו. למרות ההישגיהם הגדולים והשיפור העצום בתחומים רבים של חייהם, הם אלה שהצליחו להפוך קיפוח להצלחה, כשהזכות לזעקת קיפוח שמורה להם בלבד.

היהודים הרחיבו בתקופה זו את המאמץ ההתיישבותי מעבר לכוחם, ומעבר למטרות ברות השגה כלשהן. בסופו של המאבק הגיעו לסטטוס־קוו והחלו להופיע סימני הנסיגה הראשונים. נעלמה העובדה, ששיטות שנות השלושים אינן עונות עוד על האתגרים החדשים, וכי על כל עשייה בצד היהודי באה מיד תגובה ערבית נמרצת. הם לא הבחינו שהצבא המגן עליהם הוא אשר אמור לקבוע מה טוב לביטחון ישראל, ולא המוסדות המיישבים. הם התעלמו מכך שערביי ישראל הם בסופו של דבר אזרחי המדינה על כל המשתמע מכך.

סיכום ומסקנות

למעלה ממאה שנות התיישבות ציונית, ולאחר מאמץ אדירים בתחום זה – הגענו באמצע שנות השמונים לסטטוס־קוו עם שכנינו. סגרנו מעגל היסטורי עקוב מדם ומצאנו את עצמנו שוב בראשית דרך. אלא שהפעם אנחנו עייפים יותר. איבדנו בתקופה זו פוטנציאל יקר של עלייה יהודית שהושמדה באירופה, נעשינו שבעים ו׳שמנים׳, וממוסדים יותר מאשר בעבר ופחות יעילים, פחות מקוריים ופחות חדורי חלוציות. ׳עייפנו׳ בינתיים גם את יהדות העולם המערבי: זו איננה עולה לארץ, ואף תרומותיה אינן עוד כבעבר. לפתע מתחוור, כי לאחר עימות מתמשך נהיה מובסים, משום שלערבים יש במרחב רוב מוחץ, אמביציה להדביק את הפער האי־כותי בינינו, ובעיקר סבלנות רבה משלנו ושורשיות ראויה להערכה.

אם כל זה נכון, ואם רוצה ישראל להתקיים לדורות, עליה לחפש פשרות טריטוריאליות, ולשים דגשים אחרים בהתיישבות. עלינו להכיר בכך, שהערבים החיים כאן הם בני אדם ואזרחים. עלינו להבין, שיש להם כיום ויהיו להם בעתיד עוד דרישות וצרכי תעסוקה, תרבות ושטחי התפשטות. יש להם יומרות ושאיפות כמו ליהודים, כמו לכל עם, והם לא ישלימו עם קיפוח לאורך ימים. יותר מכל יש להכיר בכך שאין הם עומדים לעזוב את ארץ־ישראל, והניסיונות לסלקם בכח

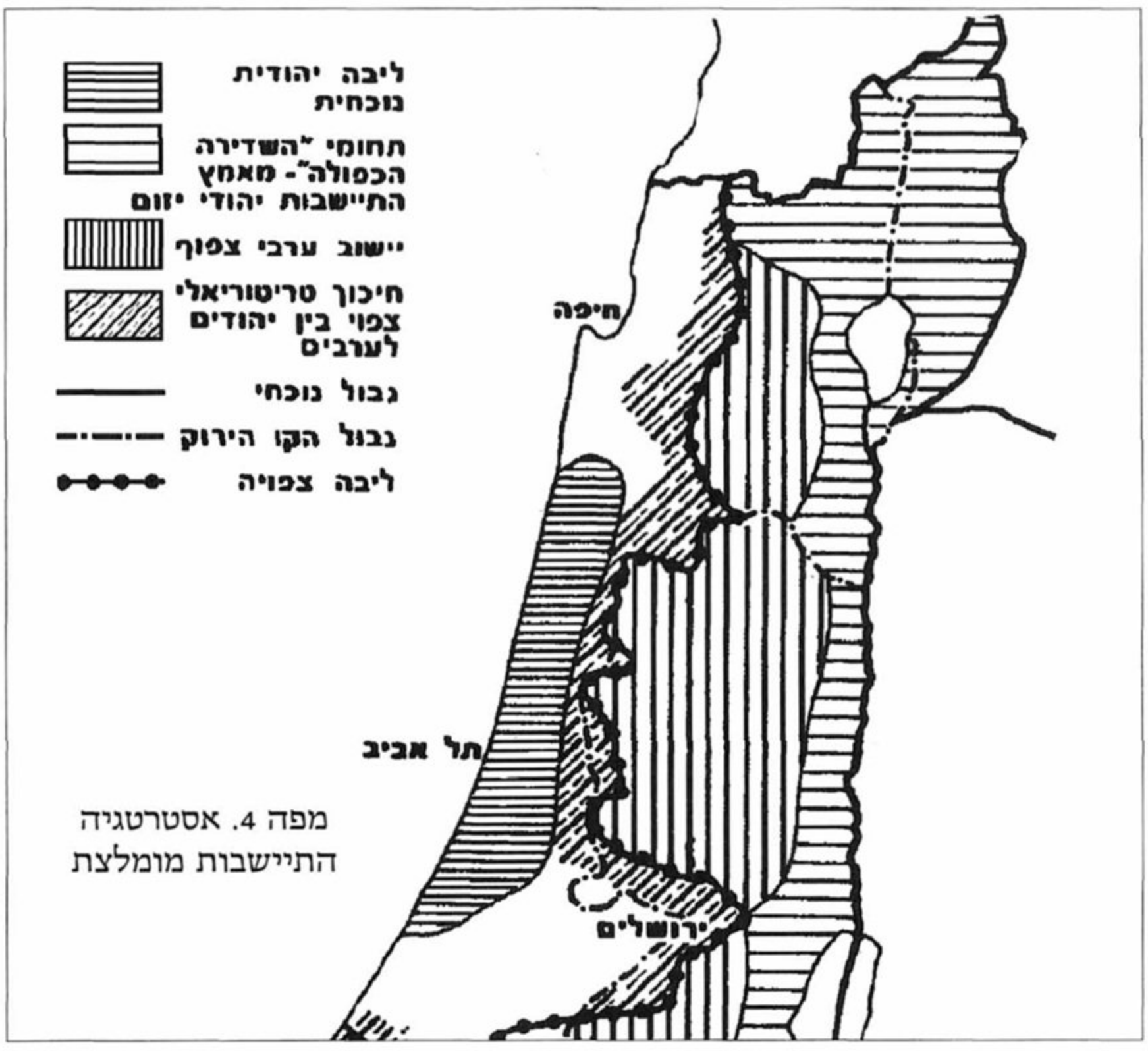

מפה 4. אסטרטגיה התיישבות מומלצת

יביאו למראית עין להקלה זמנית, אך גם ללבנוניזציה של ישראל. בעיקר קשה לראות בניסיון כזה את המשך הקיום היהודי כאן מבחינה בינלאומית (מבחינת ארצות הברית, יותר מכל). יתר על כן, מבחינה מוסרית־פנימית, יעורר הדבר קשיים בקרב הקבוצה הדמוקרטית, שכוחה הסגולי בישראל הוא רב, והסכסוך הישראלי-פלשטינאי רק יעמיק ויחריף. עלינו להבין, שהמציאות של שנת 1948 לא תחזור על עצמה, וכי האוכלוסייה הערבית ניצבת כיום מול יהודי ארץ־ישראל אינה דומה לאוכלוסיית 1948 – בשום תחום.

מסקנות אופרטיביות

עלינו לוותר על איזורי ההר שעדיין לא נכבשו. שם אין סיכוי לכובשם, והכוונה למרבית חלקי יהודה, שומרון ורצועת עזה במישור החוף. יש להוריד את הלחץ ממרכז הגליל העליון והתחתון ולתת לכוחות הכלכליים 'לשחק' באיזור זה. הורדת הלחץ תקטין את החיכוך המתקרב להתפוצצות בין יהודים וערבים בצפון הארץ וביהודה ושומרון. אנחנו מתמודדים עם קבוצה שאיננה פסיבית כבעבר. אדרבה, היא יוזמת, כובשת ומגיבה על כל עשייה יהודית.

במערב הגליל וביהודה ושומרון יש סיכוי לשמירת הסטטוס־קוו, משום שההתפשטות הערבית תווסת על ידי תוכניות מתאר אמינות. באיזורים אלה תהיה אמנם חדירה ערבית ליישובים יהודיים סמוכים, גם לצורכי שרותים ועבודה. עם זאת, מערבו של הגליל נמצא בסמוך למישור החוף היהודי, ויש לצפות שאיזור האוייקומנה היהודי יתרחב בעשורים הבאים מזרחה. באיזור ציר הגבעות במזרח מישור החוף יהיה המפגש היהודי הערבי העיקרי בעתיד הקרוב; יש לתת לכוחות הכלכלה לקבוע מי ינצח במפגש כוחות זה, ולא להפנות לשם יוזמות עקרות, ממשלתיות ואחרות. באותה מדיניות יש לנקוט בציר הגבעות שממזרח למישור החוף המרכזי: ברמות מנשה, בוואדי ערה, באיזור 'המשולש הקטן' ומעברו המזרחי, וכך באיזור אלקנה, מודיעין, הפרוזדור וחבל עדולם, בואך חבל יתיר. את היוזמה הממלכתית שהיא דלת אמצעים בסופו של דבר יש לכוון רק מזרחה, כלומר לבקעת הירדן, שם אין יישובים ערביים (רמת הגולן, עמק הירדן, הגליל העליון המזרחי, בקעת הירדן התיכונה, מדבר יהודה, חופי ים המלח והערבה). זוהי תוכנית השדרה השנייה (וכמן 1982) תוך ראיה כוללת של ארץ־ישראל, והערכה מציאותית של הכוחות הפועלים בזירה. היא מחייבת גם הכרה מלאה ומוחלטת בערביי ישראל כאזרחי ישראל ומתן פתרון פוליטי כלשהו ביהודה ושומרון. פתרון כזה יחייב בהכרח סיפוח מספר איזורים סביב ירושלים, תיקוני גבול ליד איזור אלקנה -אריאל אך עם אפשרות של ויתור על כמה איזורים ב'משולש' להפחתת הלחץ הדמוגרפי של ישראל. פתרון כזה חייב לכרוך גם את ירושלים, כאשר מצד אחד נשמר העיקרון שאין לחלק את העיר, אך מצד שני יש לתת גם לצד השני זכויות. דוגמה אחת לפתרון כזה ימצא הקורא אצל ס' כהן (Cohen 1983). באותה צורה חייב יהיה הצד השני לתת זכויות מיוחדות ליהודים בערים קדושות כחברון

ושכם. באופן מעשי יש לקבוע סדרי עדיפויות במאבק הטריטוריאלי ולהסיק, שלא ניתן יהיה ליעד את כל ארץ־ישראל ליהודים בלבד. מאמצי התיישבות קיקיוניים בהר חברון, באיזור שכם, בתוך העיר רמאללה וברצועת עזה יביאו רק לתוצאות הפוכות, כאשר זעקת הקיפוח נשמעת מן העבר השני. במו ידינו יצרנו מפה גיאוגרפית, שבה יהודים וערבים מתחככים זה בזה. ברוב המקרים זהו חיכוך המפרה את הערבים ומלכד את שורותיהם, אך פוגע ביהודים ושופך דלק על מדורת האיבה. האסטרטגיה המוצעת כאן מדגישה את הדו־קיום ברמת המינימום הבלתי נמנע במפה שכבר נוצרה, תוך מתן כבוד הדדי וזכויות שוות, והסטת הכובד ההתיישבותי אל איזורים, שבהם תודגש ההפרדה של היהודים מן הערבים. הגענו אל הסטטוס־קוו ואולי לראשית הנסיגה של ההתיישבות, ועלינו להזדרז ולהסיק מכך מסקנות. כל ניסיון להמשיך במאבק הנוכחי תוך התעלמות מהכוחות האמיתיים במרחב – תוצאותיו יהיו שלא לטובתנו.

עדכון (2003)

מאמר זה פורסם בשנת 1986. חלפו מאז כ־18 שנים ובינתיים הגיעו לארץ כמיליון יהודים מברית המועצות לשעבר. על אף זאת, להוציא שינויים דמוגרפיים מעטים, כל שנאמר ב־1986 נכון גם ב־2003. יתרה מזאת, מצבה של ישראל היהודית באיזור הנגב הצפוני הורע, המשק מצוי במשבר כלכלי קשה והתשתית הלאומית, הפיסית והרוחנית במשבר עמוק ומאיים. משום כך נאה היה לנו נכון לחזור ולפרסם מאמר זה כתזכורת ל'תפסת מרובה - לא תפסת'!

מקורות

דרובלס מ' (1980), "היישוב הקהילתי ביהודה, שומרון והגליל", **עם ואדמתו** 43.

הצוות הבינמשרדי לתכנון, פיתוח הגליל, 1966, **הגליל**, ירושלים.

וכמן א', לוריא מ' (1982), **מדיניות לתכנון כולל לטווח ארוך**, מחוז צפון ישראל.

ישראל (1984), **שנתון סטטיסטי לישראל**, ירושלים.

סופר א' (1981), "התיישבות יהודית בגליל 1980-1948", **טבע וארץ**, כ"ג 4, עמ' 150-155.

סופר א' (1983), "ערביי ישראל מתבוסת 1948 לזינוק של שנות השבעים". מתוך: שמואלי א' ואחרים (עורכים), **ארצות הגליל**, עמ' 763-786.

סיקרון מ' (1983), "תמורות באוכלוסיית מחוז הצפון ובהרכבה הדמוגרפי". מתוך: שמואלי א' ואחרים (עורכים), **ארצות הגליל**, עמ' 495-508.

רוזנמן א' (1983), "בעיות בהתיישבות הכפרית ההררית היהודית ב־30 השנים האחרונות". מתוך: שמואלי א' ואחרים (עורכים), **ארצות הגליל**, עמ' 683-704.

רייכמן ש' (1979), **ממאחז לארץ נושבת**, ירושלים.

Benvenisti M. (1981), *The West Bank Data Project*, American Enterprise Institute For Public Policy, Washington and London.

Cohen S. (1983), *Israel Defensible Borders: A Geopolitical Map,* Tel Aviv.

• מקור: "אופקים", כרך 17-18 (1986), עמ' 7-23 •

ערים ומושבות

צמיחתה של נצרת מכפר לעיר בעת החדשה

שמעון שטרן

מבוא

נצרת היא עיר קדושה לנצרות. בה קיבלה מרים את הבשורה על הולדת ישו, בה פעל יוסף הנגר, וכאן עשה ישו את ימי נעוריו. בעיר זו דרש ישו בבית הכנסת ביום השבת, דרשה שבעטיה ביקשו תושבי העיר להשליכו מהר הקפיצה, אך נעשה לו נס והוא קפץ וניצל.

בהנחה שמסורות אלו היו גורם חשוב להתפתחותה של נצרת, נבדוק מה חלקה של הנצרות על מוסדותיה, בגידולה של העיר בעת החדשה.

עקומת הגידול של אוכלוסיית נצרת מצביעה על תנודות רבות במשך מאה וחמישים השנים האחרונות. במאה ה־19 גדלה אוכלוסיית העיר בקצב מהיר יותר מזה של כלל אוכלוסיית ארץ־ישראל (המשוערת), פי שמונה בנצרת לעומת פי אחד ורבע בא״י כולה. מאידך, הואט מאוד קצב גידולה של העיר במלחמת העולם הראשונה ובעשור הראשון של המנדט הבריטי. בין שני מפקדים, של 1922 ו־1931 גדלה אוכלוסייתה ב־20% בלבד. זאת לעומת גידול של יותר מ־37% של כלל אוכ־לוסיית הארץ. רק ארבע ערים בארץ־ישראל ידעו גידול איטי יותר של האוכלוסייה הערבית (צפת, ג׳נין, שכם וחברון).

במחצית השנייה של תקופת המנדט (פרט לשנות מלחמת העולם השנייה) ומאז הקמת המדינה, הואץ שוב קצב גידול העיר. בשנת 1975 מנתה נצרת כ־38,000 נפש, ועם נצרת עלית 57,000 נפש.

המאמר ינסה לעמוד על הגורמים שהביאו לשינויים בשיעורי הגידול של אוכ־לוסיית העיר במשך תקופה זו. מטרה נוספת של מאמר זה היא לשחזר את הגיאו־גרפיה היישובית של נצרת וכיווני התפשטותה.

מיקום העיר

נצרת שוכנת בבקעה כמעט סגורה, פרט למוצא צר בדרומה. הבקעה משתרעת בין הר הקפיצה (395 מ׳ מעל פני הים) והר כסולות (443 מ׳) בדרום, הר נדב, רכס נבי סעין והר צמרת (477 מ׳) בצפון, ונצרת עלית (509 מ׳) במזרח. הבקעה נמצאת בגובה של 350-320 מ׳. אורכה כשלושה ק״מ, ורוחבה פחות משני ק״מ. הרכס בדרום הבקעה בנוי גיר קשה ודולומיט מתקופת הקנומן־טורון, ואילו הרכס הצפוני

בנוי קירטון מתקופת הסנון. היישוב התפתח על פני הסלעים הסנונים במדרון הצפוני.

ליד נצרת קיים מעיין (מעיין מרים, או כפי שנקרא בטעות באר מרים). תוספת המים מבורות הייתה חשובה בתקופות בהן אוכלוסיית היישוב הייתה גדולה, ובמסלע הקירטוני קל היה לחצוב בורות מים.

למיקום העיר מספר סיבות:

הקירטון סיפק חומר בנייה נוח לחציבה. אבן הגיר הקשה בדרום נוצלה רק עם הפעלת טכניקות חציבה ובנייה מודרנית, לבניית הכנסיות ומוסדות הדת הנוצריים במאה ה־19. קרקע הרנדזינה, שהיא תוצאת הבליה של הקירטון הסנוני, נוחה לעיבוד חקלאי. בקירטון נחצבו גם חדרי מגורים, כעדות לכך נותרו שרידי חדרים במספר מקומות כמו: חצר מנזר טרה סנטה, וחפירות 'אחיות נצרת' מתחת לבניין בית הספר שלהן (כיום ביה"ס לחרשים אילמים).

מיקום היישוב הוא בחלקו התחתון של המדרון ולא על המישור עצמו, וכך הקרקע בעמק נשארה פנויה לעיבוד. היו לכך גם סיבות אקלימיות, תחתית העמק סובלת מאינברסיה של הטמפרטורה (קרה בחורף) ומשטפונות וקרקע בוצית. מאידך בקיץ המדרון קריר יותר מן העמק.

החלק העתיק של נצרת שוכן בקו גובה אחד עם מעיין מרים, כך שההליכה אליו נוחה יחסית, גם אם העיר אינה שוכנת בצמוד למעיין, כמקובל בערים רבות במזרח התיכון. במשך מרבית התקופות ההיסטוריות הייתה נצרת יישוב כפרי, ולכן לא הייתה מוקפת חומה.

נצרת עד המאה התשע־עשרה

אופי היישוב במאה ה־18 היה כפרי והאוכלוסייה מנתה פחות מאלף נפש. בשנת 1738 ביקר בנצרת קורטה והעריך כי בעיר חיות 150 משפחות (Korte 1751, p. 293). היישוב הנוצרי שהיה קיים כאן בימי הביניים הושמד ברובו בשנת 1263,עם כיבוש העיר על־ידי ביברס. אלה ששרדו, גורשו ממנה בשנת 1517 (הייט תש"ב, עמ' 19).

בשנת 1620 קיבל לידיו המסדר הפרנציסקני את מערת הבשורה מידי פאחר א־דין, אך הדבר לא הביא לגידול משמעותי של אוכלוסיית העיר, שנשארה כמעט כולה מוסלמית. בשנים 1730-1775, בימי דאהר אל־עומר שליט הגליל, חל שינוי מכיוון שהוא היה מעוניין בתמיכת הנוצרים במלחמותיו בפחת דמשק, לכן עודד אותם להתיישב בנצרת (Tobler 1868, p. 74). נראה כי בעת התבססות שלטונו, עודדו תנאי הביטחון המשופרים את גידול העיר. בתקופה זו הסתיים שיקום כנסיית הבשורה הפרנציסקנית.

אין עדויות ברורות על התהליכים הדמוגרפים במרוצת המאה ה־18, אך יש להניח כי הגידול נעצר בעקבות נפילתו של דאהר (1775) ועלייתו של ג'זר פחה שלא אהד את הנוצרים. גם מסעו של נפוליאון (1799) לא השפיע לטובה על נצרת שהייתה עיר פרזות. לדעת זצן (1806), העיר מנתה אז כאלף נפש (Seetzen 1854,

p. 144). מיעוט התושבים התבטא גם בתחום המצומצם של השטח הבנוי. גבולו הדרומי והמזרחי של היישוב היה ליד ח׳אן אל באשה וכנסיית הבשורה. משם התפשטה העיר כמה מאות מטרים לצפון, ופחות מזה למערב. לפי תחריטים ותי־אורים של בני התקופה, היה הגבול הצפוני באיזור בית העירייה של היום (בעבר בית הסראיה), ואילו במערב העיר כמעט שלא העפילה במעלה ההר. כנסיות מנזה כריסטי ובית הכנסת מתוארות עוד באמצע המאה ה־19 כשוכנות מחוץ לגבו־לות העיר.[1] אופייה של נצרת היה כפרי גם בתחום הכלכלי, מרבית תושביה היו פלאחים שעיבדו את השדות בסביבה הקרובה.

התפתחותה של נצרת במאה התשע־עשרה

אחת הסיבות המכריעות לגידולה של נצרת במאה ה־19 הייתה הגברת פעילותן של הכנסיות הנוצריות בארץ, בעיקר במקומות הקדושים לנצרות.[2] פעילותן נבעה הן מתחיית הרגשות הדתיים באירופה שלאחר מלחמות נפוליאון, שבוטאה בהתג־ברות הצליינות לארץ הקודש, עם הכנסת אוניות קיטור לקווי הים התיכון ופתיחת תעלת סואץ. בנוסף, החלשותה של האימפריה העות׳מנית, שהתבטאה בפעילות המעצמות האירופאיות וזכויות היתר שהוענקו לנתינים זרים בה (משטר הקפיטו־לציות), עודדו את הפעילות הנוצרית.

בתחילת המאה ה־19 היו בנצרת רק שתי כנסיות: כנסיית הבשורה (הלטינית קתולית) וכנסיית גבריאל הקדוש (האורתודוכסית). במשך אותה מאה התוספו אליהן עוד 12 כנסיות, מנזרים, בתי יתומים ומוסדות כנסייתיים אחרים. חלק מן הכנסיות הוקמו באתרים הקדושים לנצרות על חורבות כנסיות עתיקות (כנסיית בית הכנסת, כנסיית מנזה כריסטי, כנסיית בית המלאכה של יוסף הקדוש). אחרות הוקמו כתוצאה מפעילות מיסיונרית (הכנסיה הפרוטסטנטית, מנזר האחיות הסלי־זיאניות).

התקופה העיקרית של בניית הכנסיות היא המחצית השנייה של המאה, והיא קשורה בתנועת הצליינות המוגברת ושיפור דרכי השיט. כתוצאה מהתגברות ההתעניינות בכנסיות, הוזרמו אל קופותיהן כספים רבים. בניית הכנסיות ומוסדות ההארחה המסונפים להן, הביאה מצידה הקלה באירוח הצליינים, כך שההשפעה בין בניית כנסיות לתנועת הצליינות הייתה הדדית.

לעומת זאת לכנסיות לא הייתה השפעה רבה על המבנה הכלכלי של העיר. עיקר השפעתן בתחום זה הייתה בעת הבנייה עצמה, שתרמה להעסקת פועלים מקומיים רבים, שהייתה להם הזדמנות ללמוד את מקצוע הבנייה ברמה האירופ־אית. פרט לזאת הפעילות הכלכלית־יישובית של הכנסיות בנצרת הייתה מועטה. גם הצליינות לא העסיקה רבים כפי שלכאורה ניתן היה להניח. רבים מן הצליינים הבודדים והקבוצות המאורגנות, נהגו לשכור מורי דרך ומשרתים (דרגומנים) עוד באיזור החוף, וכך גם עשו לגבי אספקת המזון והמספוא.

במאה ה־19 נבנו בנצרת גם מוסדות רבים, ביניהם כאלה שהיו קשורים בכנ־

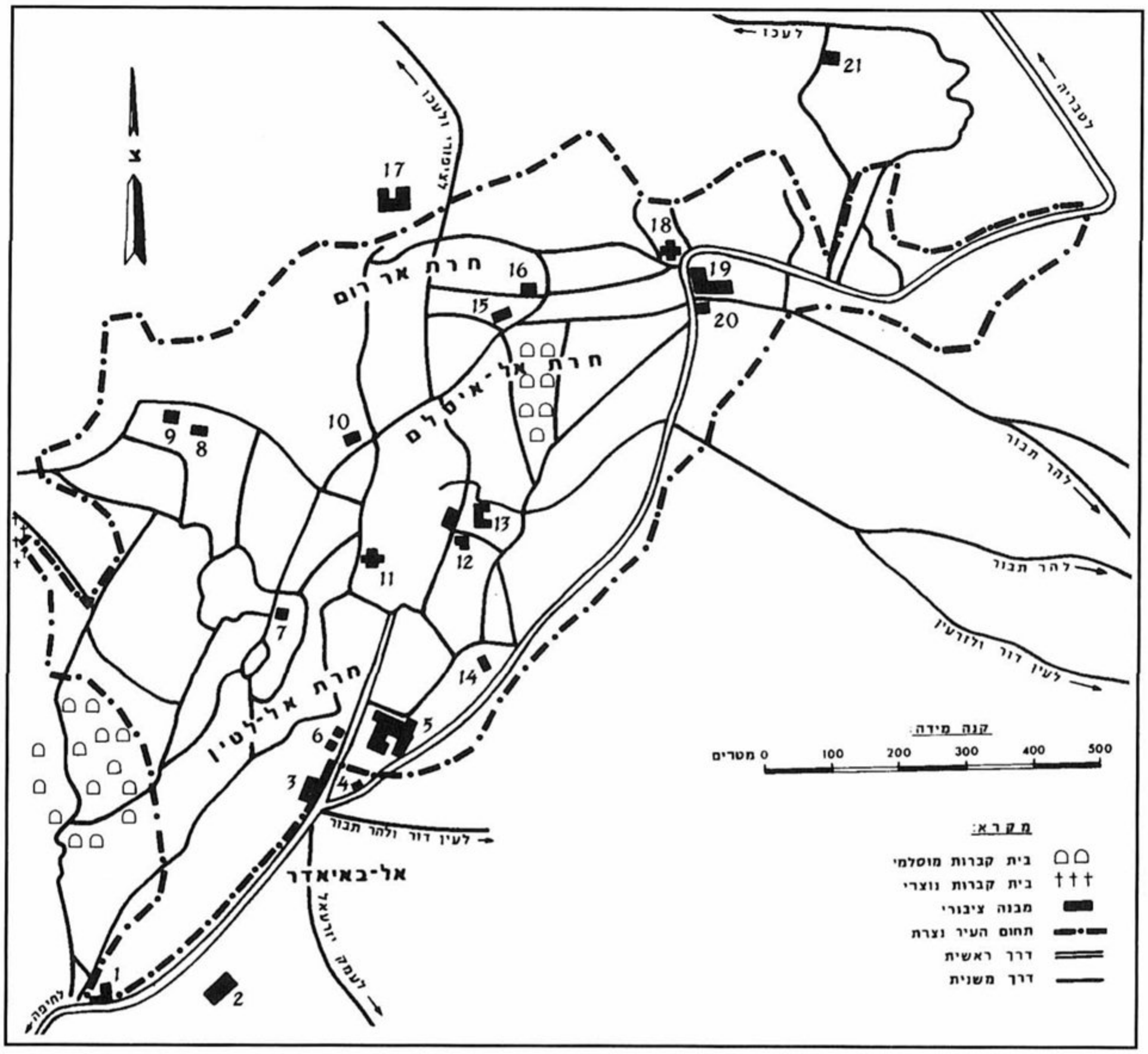

איור 1. נצרת בשנת 1890

1. מלון גרמניה 2. מנזר הנזירות 3. ח׳אן אל באשה 4. קבר ואלי שיהאב א־דין 5. טרה סנטה וכנסיית הבשורה הלטינית 6. קאזה נובה 7. כנסייה אנגליקנית ופרוטסטנטית 8. כנסייה מארונית 9. כנסיית מנזה כריסטי 10. סמינר למורים רוסי 11. כנסיית בית הכנסת 12. מסגד 13. סראיה 14. כנסיית סט. ז׳וזף 15. מושב הבישוף היווני־אורתודוכסי 16. מגרש הרוסים (מוסקוביה) 17. בית היתומים האנגלי 18. כנסיית סט. גבריאל (כנסיית הבשורה האורתודוכסית) 19. ח׳מאם וח׳אן חדש (ח׳אן קאסווה) 20. באר מרים (מעין מרים) 21. בית החולים הסקוטי

סיות ובמיסיונים, כגון בתי ספר (שבעה במספר), בתי חולים (סקוטי ואוסטרי), בתי יתומים (בריטי 1873, גרמני בית היתומים של שנלר, וקתולי). לבנייני ציבור כמו הח׳אנים (הגדול בהם ח׳אן אל־באשה, העומד מול כנסיית הבשורה ומשמש היום לבתי מלאכה, נבנה כנראה עוד במאה ה־18), החמאם (בית המרחץ, סמל למעמדה של עיר בימים ההם), והסראיה (בית המושל, העומד על יסודות בניין של דאהר אל עומר שהורחב בשנת 1887), לא היה קשר עם המוסדות הנוצריים. הם שימשו את

השלטונות ואת האוכלוסייה המקומית, ללא קשר לצליינים שהגיעו מאירופה.

למרות שנצרת הייתה עיר צליינות, היא לא זכתה שייבנו בה בתי מלון רבים. מרבית הצליינים לנו במחנות אוהלים או במנזרים. עולי הרגל הרוסיים העניים, שמספרם בין כל הצליינים היה הגדול ביותר, לא נזקקו כלל לשרותי תיירות במובן המקובל. הם היו עניים מרודים ולנו בדרך כלל בשדה הפתוח, בסמוך לכנסיה האו־רתודוקסית ול'מוסקביה', הבניין ששימש את מוסדות המיסיון הרוסי (כיום בניין המשטרה, הדואר ובית המשפט של נצרת). בשלהי המאה ה־19 היו בנצרת שלושה בתי הארחה, בית מלון של תושב מקומי שרמתו לא התאימה לאירוח אירופאים, ואכסניית הצליינים הקתולית 'קזה נובה' הקיימת עד היום מול כנסיית הבשורה. היא נבנתה בסוף המאה ה־18 ונהרסה ברעש של שנת 1837, שוקמה, נהרסה שוב בשיטפון של 1862, ושוב שוקמה והורחבה בשנות השבעים של המאה ה־19. בית המלון השלישי היה מלון 'גרמניה', מיסודה של משפחה גרמנית מבני הטמפל־רים (כיום מלון 'הגליל' ברחובה הראשי של העיר).[3] זה היה בית המלון המודרני הראשון שהוקם בסוף המאה ה־19.

כתוצאה מעליית חשיבותה של נצרת, היא הפכה במאה ה־19 לצומת דרכים (P.E.F גליון 5). עד לאותה תקופה עקפו הדרכים בגליל את נצרת בגלל הנגישות הגרועה. כשיא בעליית חשיבותן של הדרכים יש לראות את סלילת כביש חיפה - נצרת שנסלל כנראה בשנים 1873-1875, על־ידי תושבי המושבה הגרמנית בחיפה (הטמפלרים). הייתה זו הדרך המודרנית הראשונה בצפון הארץ, ובה הובילו עגלו־נים גרמנים ומאוחר יותר גם ערבים, את הצליינים מחיפה לנצרת (כרמל, 1973, עמ' 24-42). בשנות השמונים הוארך הכביש עד טבריה דרך כפר כנה הקדושה גם היא לנצרות (עד היום זהו התוואי של כביש נצרת-טבריה). סלילת הדרכים הללו תרמה, ללא ספק, לגידול אוכלוסיית נצרת בשלהי המאה ה־19 ובעשור הראשון של המאה ה־20.

התפתחות האוכלוסייה משנת 1800 ועד סוף המאה העשרים

במאה ה־19 גדלה האוכלוסייה בנצרת. אמנם לא נערכו מפקדים מהימנים, והאומ־דנים השונים, הפרטיים והרשמיים לוקים בחסר, ובכל זאת ניתן לשרטט את תהליך הגידול ולקבוע בקירוב את המספרים של גודל האוכלוסייה, תוך אלימינציה של הערכות קיצוניות לכאן ולכאן.

על גידול האוכלוסייה בעיר השפיעו מספר גורמים. הראשון, תנאי הביטחון המקומיים והאיזוריים. תקופה של חוסר ביטחון בכפרים (כגון פשיטות של שבטי בדווים), הביאה לנדידת האוכלוסייה העירה, בין היתר לנצרת, גם אם הייתה זו עיר פרזות (Thomson 1874, pp. 129-130).

גורם אחר היה גידול האוכלוסייה הנוצרית בעיר. כפי שכבר צוין, הכנסיות לא פעלו הרבה בתחומים הכלכליים, אולם המקומות הקדושים לנצרות והצליינות משכו לנצרת אוכלוסייה נוצרית ערבית. כתוצאה מכך השתנה גם היחס בין גודל

השנה	האוכלוסייה	שיעור גידול שנתי ממוצע באחוזים	הערות
1800	1,000	7.0	
1820	2,000	4.0	תקופת ביניים בין שלטון מצרי לבין
1838	3,000	0.0	התחלת פעילות נוצרית
1850	3,000	4.0	פעילות נוצרית רבה
1870	6,000-5,000	1.0	מיתון כלכלי בנצרת
1887	6,600	3.5	
1891	7,500	(1.5	תהליכים דמוגרפיים לא ברורים (ראה טקסט)
1910	11,000-9,000	(1.5	מלחמת העולם הראשונה
*1922	7,400	1.9	
*1931	8,800	5.5	
1938	13,000	1.0	מלחמת העולם השנייה
1944	14,200	6.0	
1947	17,000	11.0	קליטת פליטים במלחמת השיחרור
1949	21,000	1.5	
*1961	25,000	2.9	
*1972	33,300	4.5	
1974	36,400		
נצרת עלית			
*1961	4,300		חישוב שיעור גידול אינו משמעותי בגלל
*1972	14,800	11.0	אוכלוסייה התחלתית קטנה
1974	18,300		

* מפקד

לוח 1. התפתחות האוכלוסייה בנצרת, 1800-1974

האוכלוסייה הנוצרית, לגודל האוכלוסייה המוסלמית לטובת הראשונה. ישנן עדויות כי כבר בשלב מוקדם של המאה ה־19 היוו הנוצרים רוב באוכלוסיית העיר (Buckingham 1822, p. 20; Turner 1820, p. 129).

הריבוי הטבעי היה גם הוא אחד הגורמים לגידול אוכלוסיית נצרת, אם כי בתקופה הנידונה, הוא לא היה הגורם הדומיננטי. לעיתים הריבוי הטבעי היה אפילו שלילי בגלל מגיפות (כמו מגיפת הכולירע בשנת 1863).

במידת מה הכתיבו חיי הכלכלה את גודל האוכלוסייה. כאשר רוב התושבים היו פלאחים, העיר לא גדלה בהרבה. לקראת סוף המאה ה־19 הלך ורב מספר הסוחרים, ונצרת הפכה לתחנת מעבר על הדרך מן החורן לאיזור החוף. עיקר המסחר היה בתבואות שיוצאו, בתחילה דרך עכו ולאחר מכן דרך חיפה. בשנת 1905, עם פתיחת קו רכבת העמק, איבדה נצרת את מקומה כתחנה מן החורן לחוף. אולם אז המסחר כבר התבסס בעיר בזכות עצמה וגודל אוכלוסייתה. בשלהי המאה ה־19 החל באיזור הגליל התחתון המרכזי המעבר מחקלאות קיום לחקל־

אות שיווק. נצרת הפכה לעיר השוק של כפרי הסביבה, החלה לספק לפלאחים את מעט השרותים שנזקקו להם, והתפתחה בה המלאכה. כל אלה השפיעו כמובן על מספר התושבים.

כאמור מוערך גודל האוכלוסייה בראשית המאה ה־19 באלף נפש. בשנת 1815 יש כבר עדויות על ריבוי מספר התושבים. טרנר מנה בעיר 430 בתים, ומקור משנת 1823 מנה 500 בתים (Jowett 1826, p. 158; Turner 1820, p. 129). אם נניח כי לא כל הבתים שימשו למגורים, וכי משפחה ממוצעת מנתה חמש עד שש נפשות, נגיע לאוכלוסייה של קרוב לאלפיים נפש. למספר דומה הגיע בקינגהם, המציין גם כי האוכלוסייה המוסלמית היוותה 10% מכלל האוכלוסייה (Buckingham 1822, p. 20). בשנת 1838 מצא רובינסון בעת ביקורו בנצרת 445 משפחות, מהן 120 משפחות מוסלמיות. זוהי אוכלוסייה של כ־3,000 תושבים (Robinson 1841, p. 185). מקורות שנכתבו סביב שנת 1850 מציינים מספר דומה, אם כי יש ביניהם המעלים את האומדן עד 5,000 ו־6,000 תושבים. אולם לפי אומדנים מוקדמים ומאוחרים יותר, סביר להניח כי העיר הגיעה לאוכלוסייה של 5,000-6,000 נפש רק בשנות השבעים (תקופה זו של התבססות הכנסיות בארץ־ישראל היא אחת מתקופות הגידול המואץ של אוכלוסיית העיר).

לפי קונדר, איש קרן המחקר הבריטית, שסקר את נצרת בשנות השבעים, מנתה העיר 6,000 תושבים (Conder & Kitchener 1881, p.278). בשנת 1887 ערך המהנדס ג׳ שומכר, איש המושבה הגרמנית בחיפה, ספירה לצורך עבודות אנגריה והגיע ל־6,575 נפש (Schumacher 1890, pp. 235-236). בשנת 1891 הוא בדק את נתוניו שנית והגיע לאוכלוסייה של 7,500 נפש, מהם 5,600 נוצרים (212 פרוטסטנטים, 1,310 קתולים לטינים, 950 יוונים קתולים, 2,870 אורתודוקסים, 252 מרונים), ועוד 1,825 מוסלמים. לדעתו הייתה הגירה פנימית מועטת לנצרת (18 או 20 משפחות בלבד בעשרים השנים שקדמו לספירתו), ועיקר הגידול היה כתוצאה מריבוי טבעי. אך ראוי להתייחס לקביעה זו בזהירות, כי קשה להסביר גידול כה רב באוכלוסיית העיר רק על סמך גידול טבעי (אוכלוסיית ארץ־ישראל כולה עלתה במאה ה־19 כולה בעשרים אחוזים בלבד). בשנות השבעים והשמונים של המאה ה־19 עברה על נצרת תקופה של מיתון כלכלי (שם), קצב ההגירה לעיר הואט ושיעור גידול אוכלוסייתה קטן (לוח 1).

אך ברור כי ההגירה לנצרת במאה ה־19 בכללותה הייתה רבה. הדבר אומת גם בסקר שערך מחבר מחקר זה בשנת 1966, ובו נשאלו רבים מתושבי נצרת על מוצאם. רבים מהם הצביעו על כך שמשפחותיהם הגיעו לעיר במאה ה־19 מכפרים שונים בגליל, מסוריה ומלבנון. משפחות אחרות היו צאצאיהם של מהגרים מעבר הירדן ומהחורן (כגון משפחת זועבי). החל מן המאה ה־18 הגיעו כנראה המרונים מלבנון. בשנות השלושים של המאה ה־19 הובאו אנשים אחרים על־ידי איברהים פחה, ביניהם משפחת אבו חמד ממצרים. בנצרת יש גם משפחות המתייחסות למוצא לובי (משפחת עון אללה).

בשנים 1890-1914 התהליך הדמוגרפי אינו ברור די צורכו, לפי מקורות שונים המשיכה העיר לגדול. מקור אחד מוסר על 13,000 תושבים בשנת 1913 (Scrimgeour 1913, p. 4), ומקור אחר שנראה פחות מהימן, מגיע אפילו ל־15,000 תושבים (Baedeker 1912, p. 245). לעומת זאת סבור מר יוסוף פרח, לשעבר מזכיר העיר נצרת, כי ערב מלחמת העולם הראשונה, אוכלוסיית העיר לא עלתה על 9,000 נפש.[4] סברה זו מתחזקת לפי מפקד האוכלוסייה הכללי של שנת 1922, שבו נמנו בנצרת 7,400 תושבים. סביר להניח כי ב־1910 האוכלוסייה מנתה בין 9,000 לבין 13,000 נפש. בעשור השני של המאה העשרים הייתה בכל מקרה התדלדלות באוכלוסיית העיר. תופעה דומה מצא כ"ץ במחקרו על בית לחם, והוא מפרש אותה בגיוסים בעת מלחמת הבלקן ומלחמת העולם הראשונה, בהפסקת הצליינות ובהגירת נוצרים לחוץ לארץ (כ"ץ 1977, עמ' 19-21). לכך ניתן להוסיף את נטיית המהגרים מן הכפרים לשוב אל כפריהם בעתות של מלחמה ומחסור במזון. גם בעת מלחמת העולם השנייה הייתה האטה בצמיחתה של נצרת (לוח 1).

הגידול בשנות העשרים של המאה ה־20 היה איטי והוא בולט גם כאשר משווים אותו עם שיעורי הגידול של האוכלוסייה הערבית בערים אחרות בתקופה שבין שני המפקדים של 1922 ו־1931.

אוכלוסיית נצרת	1.9%
אוכלוסיית ארץ־ישראל	3.5%
אוכלוסייה עירונית בארץ־ישראל	9.5%
אוכלוסייה נוצרית בארץ־ישראל	2.5%
אוכלוסייה מוסלמית בארץ־ישראל	2.8%

לוח 2. גידול שנתי ממוצע של אוכלוסיות שונות בשנים 1922-1931[5]

חיפה	115%	טבריה	28%
יפו	69%	עכו	25%
בית שאן	59%	מג'דל	21%
ירושלים	47%	נצרת	20%
טול כרם	45%	צפת	19%
רמלה	41%	ג'נין	12%
לוד	39%	שכם	8%
באר שבע	37%	חברון	4%

לוח 3. שיעורי גידול האוכלוסייה הערבית בארץ־ישראל בין השנים 1922-1931

מקור: מפקדי האוכלוסין של 1922 ו־1931, ולפי: Preuss 1932, p. 7.

הסיבות לגידול האיטי בתקופה זו הן שונות. ראשית ישנה האטה בגידולן של כל ערי ההר בארץ־ישראל (צפת, ג'נין, שכם, חברון), פרט לירושלים שהייתה מקרה חריג. ערי ההר לא קלטו תעשייה, הנגישות אליהן הייתה קשה, והן גם איבדו את

היתרון הביטחוני שהיה להן בעבר. לעומת זאת הן סבלו מריחוקן מאיזור החוף שבו התרכזה עתה מרבית הפעילות הכלכלית. גורם אחר היה הריחוק מאיזורים המאוכלסים ביהודים. איזורים אלה צמיחתם הייתה מהירה, והם סיפקו פרנסה רבה גם לאוכלוסייה הערבית הקרובה. הפיתוח התעשייתי, פיתוח השרותים ופעי־לות ההון התרכזו יותר ויותר בידיים יהודיות. לכן רב היה גידולן של ערים ערביות ששכנו בקרבת יישוב יהודי כמו יפו, רמלה, לוד, טול כרם, ושל המגזר הערבי בערים המעורבות (חיפה וירושלים (Preuss 1932, p. 7). קרבתה של נצרת לעמק יזרעאל לא הייתה יכולה לעזור לה מבחינה זו, כי היישובים הצעירים בעמק, לא נזקקו כלל לעבודה ערבית.

בשנות השלושים של המאה ה־20 קצב הגידול שוב גבר (קרמון 1973, עמ׳ 206; Amiran & Shachar, p. 358; Kopp 1938, p. 210), (לוח 1).

מלחמת השחרור הביאה לגידולה הנמרץ של העיר. בניגוד לערים ערביות אחרות בארץ, מנצרת לא הייתה בריחה רבה של תושבים, אדרבה, היא קלטה מהגרים רבים מן הכפרים הערביים בגליל התחתון. כתוצאה מכך מנתה העיר עם הקמת המדינה כ־21,000 תושבים והפכה להיות לעיר הערבית הגדולה ביותר בתחום ׳הקו הירוק׳. נצרת הפכה למרכז השרותים והשיווק המובהק של כפרי הגליל התחתון הערביים, ולמרכז המנהלי והתרבותי של ערביי ישראל.

לאחר קום מדינת ישראל השתנה גם ההרכב הדתי של נצרת. מעיר שבה היוו הנוצרים רוב (יותר מ־70% בסוף המאה ה־19), היא הפכה לעיר בעלת רוב מוסלמי (יותר מ־60%). זאת כתוצאה מההגירה של כפריים מוסלמים, ומן הריבוי הטבעי הגבוה יותר של האוכלוסייה המוסלמית. בעשור שנסתיים ב־1971, היה הריבוי הטבעי השנתי הממוצע של המוסלמים בישראל 44.3 לאלף, ואילו של הנוצרים 18.6 לאלף (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1976).

ההתרחבות הפיסית של נצרת

גידול האוכלוסייה במאה ה־19 הביא עמו גם את התרחבותו של השטח הבנוי. ההתפשטות לא הייתה אחידה לכל הכיוונים. מצד אחד הפריעו המדרונות התלו־לים במורד הר נבי סעין, מצד שני היו סיבות שמנעו התרחבות לדרום ולמזרח, כמו תנאים מיקרו־אקלימיים (קרה ושטפונות בעמק), ותנאים כלכליים (הימנעות מבנייה על קרקע הניתנת לעיבוד חקלאי). לפי מפת שומכר משנת 1890 היו במזרח העיר כרמי זיתים (Schumacher 1890, fig. 4) וגינות ירק.

העיר התפתחה בעיקר לכיוון דרום־מערב, לאורך הכביש לחיפה, ומעט לצפון מזרח, לעבר באר מרים שהייתה בעבר מחוץ לעיר. לכיוון זה הפריע לגידולה בית הקברות המוסלמי. לפנינו איפה מקרה אופייני של גידול העיר לפי דגם של ׳התפ־תחות סרט׳ (ribbon development), דבר המתאים למודל המקובל בערים אחרות בעולם, בו בית העלמין עוצר לזמן מה את גידול העיר (למשל, היום גבולה הדרומי של חיפה).

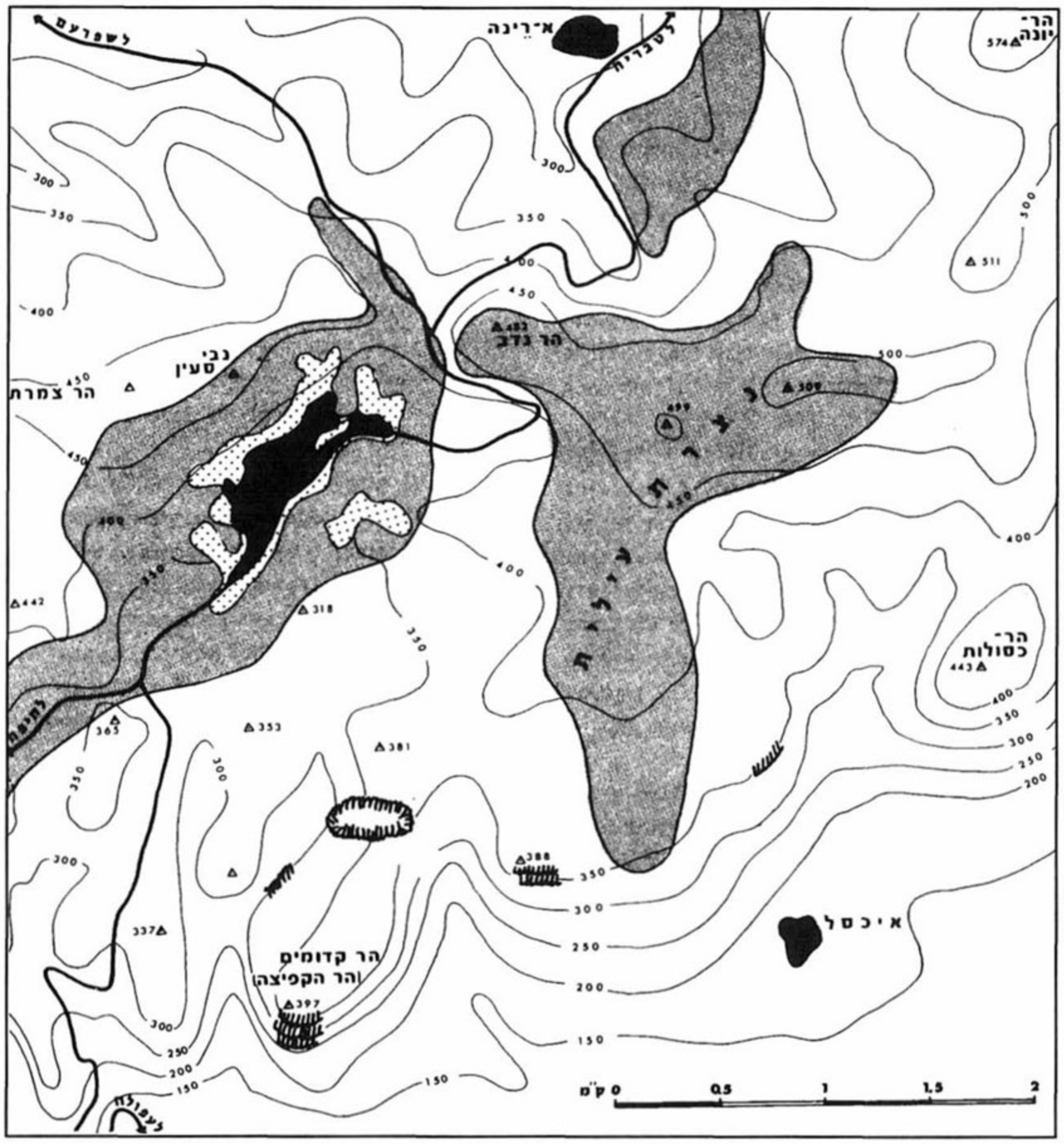

איור 2. איתור נצרת

שטח בנוי: 1890 (בשחור); 1942 (בנקודות); 1973 (באפור)

לפי עדויות התושבים ומראה המבנים בחלקה הישן של העיר, ניתן להניח במידה רבה של ודאות, כי חל תהליך של הצטופפות בתוך השטח הבנוי עצמו, על־ידי בנייה בחצרות והוספת קומה או שתיים. הדבר מסתבר גם כאשר משווים את שיעור הגידול של אוכלוסיית נצרת במאה ה־19, שהוא פי שבעה עד עשרה לערך עם שיעור הגידול של השטח הבנוי, שהוא פי שלושה לערך.

המבנה הפנימי של העיר תאם את המודל של העיר המזרח־תיכונית הבנויה סמטאות צרות שחלקן ללא מוצא. השוק מוקם ליד המבנה הדתי העיקרי של העיר, במקרה זה לא המסגד, כבערים אחרות באיזור, אלא כנסיית הבשורה. לא ניתנה תשומת לב רבה לצד האסתטי בבינוי העיר, יוצאי הדופן מבחינה זו הם מוסדות הדת הנוצריים, שנבנו בידי מתכננים אירופאים ולא מקומיים. בדומה לערים במזרח התיכון, ובניגוד לעיר האירופאית, אין בנצרת כיכר ציבורית. החלוקה

לרבעים היא לפי המוצא הדתי של האוכלוסייה (Wirth 1968, pp. 110-128). ניתן להבחין בשלוש שכונות עיקריות (Schumacher 1890), (איור 2).

בין הרובע המוסלמי לרובע הלטיני הבדיל רחוב השוק, ואילו ההפרדה בין הרובע המוסלמי לרובע האורתודוקסי הייתה בעיקר טופוגרפית. היום קשה לשחזר את הסיבות למיקומם של הרבעים, פרט לרובע הלטיני, המותנה כאמור בקרבה לכנ־סיית הבשורה. אמנם הרובע האורתודוקסי הגיע בסוף המאה ה-19 עד באר מרים ולכנסיית גבריאל הקדוש האורתודוקסית, אולם זו התפתחות מאוחרת. הרובע שכן בצפון העיר גם כאשר היה עדיין רחוק מכנסיית גבריאל הקדוש.

חוקרים גרמנים מסוף המאה ה־19 וראשית המאה ה־20, מבחינים במספר רבעים נוספים (שם, עמ' 238-240; Range 1923). אולם בעיקרם היו אלה תת רבעים של שלוש היחידות הראשיות שהוזכרו לעיל, וכן שכונות חדשות בצפון מזרח העיר (אל־חאנוק בקרבת באר מרים ואל־מנשיה ממזרח לה).

ההתרחבות הפיסית לא הייתה רבה בראשית המאה ה־20 ובתקופת המנדט הבריטי. הדבר סביר לנוכח גידולה האיטי של האוכלוסייה.[6] לקראת סוף תקופת המנדט העיר גדלה לכיוון צפון, ובעיקר לדרום־מערב, לאורך הכביש לחיפה. בנייה מפוזרת הייתה גם אז ממזרח לכביש הראשי, כיום 'השכונה המזרחית'.

עם הקמת המדינה התפשטה העיר לעבר איזורים שטרם נוצלו עד אז. העמק התמלא (השכונה המזרחית) ברובו במהגרים מוסלמים מכפרי הגליל. נבנו בתים על המדרונות התלולים שמעל העיר העתיקה (מיושבים בעיקר במעמד הבינוני והגבוה). 'התפתחות הסרט' לאורך הכביש לחיפה המשיכה ועברה את האוכף שבדרום־מערב העיר, וכך נוצרה רציפות פיסית בין השטח הבנוי של נצרת לבין השטח הבנוי של הכפר יפיע, שהפך לפרבר של העיר. לפנינו ראשיתו של תהליך יצירת אגד ערים (קונאורבציה), מה עוד שגם חתך התעסוקה של תושבי יפיע השתנה והוא דומה היום לחתך התעסוקה בנצרת ('אופקים בגיאוגרפיה', תשל"ז/1976, עמ' 27; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1972). לאחר הקמת נצרת עלית, ובעיקר לקראת סוף המאה ה־20, התמלאו המדרונות והגבעות שבין נצרת לבין נצרת עלית. גם כאן בדומה למדרון שמעל העיר העתיקה, היישוב בעיקרו הוא של בני המעמדות האמידים.

אספקת המים

אחת הבעיות הקשות של נצרת שעיכבה את התפתחותה בשלהי המאה ה־19 וראשית המאה ה־20, הייתה בעיית המים. מקורות המים שעמדו לרשות התוש־בים היו רק מעיינות ובורות:

1. מעיין מרים, הנקרא גם באר מרים. הוא נובע ליד כנסיית גבריאל, ומשם מולכים מימיו בצינור למרחק של כמאתיים מטרים לסביל. בשנת 1862 נחפרה תעלה, ומוצאה שימש מקום מפגש יומי לנשות נצרת. מקור זה אינו עשיר, בעונת החורף נובעים בו 4 מ"ק לשעה, שהם פחות ממאה מ"ק ליממה, ואילו בקיץ יורדת

ספיקתו לכדי רבע מכמות זו ולפי נתונים אחרים כדי שביעית (Range 1923, p. 12; Schumacher 1890, p. 238). בשנת 1911, כאשר החמירה הבעיה, הניח יונה פרנק ראש קהילת הטמפלרים בחיפה, צינורות ברזל שהחליפו את התעלות הפתוחות והביאו לחיסכון של 40% (Kopp 1938, p. 253).

2. מעיין קטן נוסף היה במערב העיר ליד כנסיית מנזה כריסטי, בשכונה הנקראת על שמו חרת אן־נבעא. מעיין זה נקרא בשמות שונים: עין א־תין, מעיין השליחים ומעיין פטרוס הקדוש. ואולי הוא זהה לעין א־ג׳דיד, הנזכר בספרות הנוסעים. נביעתו לא הייתה קבועה, והיו תקופות שבהן חדלה ספיקתו לחלוטין (למשל לאחר הרעש של 1.1.1837).

3. מאחר ושני המעיינות לא הספיקו, נחפרו בורות רבים במסלע הקירטוני מתחת לבתים, כנהוג במקומות רבים בארץ. לא כל הבתים היו מצוידים בבורות, ולכן אנו מוצאים במקור משנת 1806 את הדברים הבאים: "... למנזר הפרנציסקנים ... שלושה בורות מים, שגם התושבים משתמשים בהם, שכן מימי המעיין אינם מספיקים" (Seetzen 1854, p. 142). גם כעבור 70 שנה אנו מוצאים תיאור דומה: "... בחצר המנזר יש שלושה בורות מים יפים, אחד מהם נועד גם לשימוש העיר, והם מספקים מים לעדה" (Guérin 1880, p. 87). בעלי בורות אחרים נהגו למכור את מימיהם לתושבי העיר, אפילו לאחר הנחת הצינורות בבאר מרים בשנת 1911: "... רבים מבעלי הבורות מוכרים את המים בסתיו במחיר ארבעה בישליק למאה כדים" (Scrimgeour 1913, p. 1212).

השלטונות בתקופה זו לא עשו מאומה לפתרון הבעיה. סביר להניח כי המחסור במים היה בין הגורמים שעיכבו את גידול העיר בראשית המאה ה־20. גם הצבא הגרמני שחנה בעיר בעת מלחמת העולם הראשונה סבל מבעיה זו, ולכן שיפץ מספר בורות ישנים. בעיית המים נפתרה רק לאחר המלחמה, כאשר השלטונות הבריטים הניחו קו מים מא־רינה לנצרת.

סיכום

נצרת של מחצית המאה ה־18 הייתה כפר חקלאי. במאה ה־19 התחוללו בה תמורות מרחיקות לכת, עקב פעילות המוסדות הנוצריים בעיר, השינויים בתנאי התעבורה, תוואי הדרכים בגליל התחתון והתפתחות הצליינות. תהליך הגידול הואט מאוד בראשית המאה ה־20. בתקופת המנדט הבריטי, משנת 1922, ירדה העיר מן המקום התשיעי בהיררכיה העירונית של ארץ־ישראל אל המקום ה־11 בשנת 1931, ובכך דמתה ליתר ערי ההר. בסוף תקופת המנדט ולאחר הקמת המדינה, חלה התאוששות בהתפתחותה, והיא הפכה למרכז האוכלוסין הגדול ביותר של ערביי ישראל בצפון.

הפעילות הנוצרית בעיר הייתה חשובה, אך לא שימשה גורם דומיננטי בחיי הכלכלה של העיר במרבית התקופה הנידונה. עד המאה ה־19 הייתה החקלאות הענף העיקרי, והמשיכה להיות כזו גם בתקופת המנדט הבריטי, כשהמסחר והמ־